Mnogo ovakvih slika stradanja djece svaki rat donosi

"U opsjednutom Sarajevu djeca su uz ranjavanje gubila jednog ili oba roditelja, što je znatno otežavalo njihov post-operativni oporavak. U našoj studiji 12% djece je prilikom ranjavanja izgubilo jednog ili oba roditelja. Strah od granate, psihička nestabilnost, noćno mokrenje, mucanje, slabo učenje je velikim dijelom prisutno kod djece koja su preživljavala ranjavanje, a dobrim dijelom i kod sve djece koja su u toku ovih zbivanja bila u Sarajevu".[103]

[103] Dr Salahudin Dizdarević, POVREDE DJECE U OPKOLJENOM SARAJEVU ZA VRIJEME AGRESIJE NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU, u zbornik radova GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1991.-1995., Sarajevo 1998., str. 431.

2.2. Duševna stradanja

Najčešći i najrašireniji oblik stradanja su psihološke traume, strah, nervna razdražljivost, agresivnost, utučenost, ružni snovi, epilepsija... "Samo u Sarajevu u kojem je bilo oko 300 hiljada ljudi na početku rata, može se reći da je kompletna populacija doživjela ono što je izvan dotadašnjih ljudskih iskustava, da je kompletna ta populacija teško psihički (uz fizičke, naravno) traumatizirana. Ja ne znam porodicu koja nije doživjela teške gubitke i vezano za njih stresne situacije... Zbog toga moramo imati izuzetan strah za naše buduće generacije", rekao je dr Ismet Cerić na simpozijumu "MENTALNO ZDRAVLJE I LJUDSKA PRAVA" u Sarajevu jula 1997. godine "Moramo imati u vidu podatke iz stručne literature koji govore o transgeneracijskom prenošenju psihološke traume. Primjer za to su Jevreji. Druga ili treća generacija nerođene djece čiji su roditelji bili teško maltretirani u nacističkim logorima pokazuje slične simptome koje su ispoljavali njihovi roditelji. I sama činjenica o mogućnosti transgeneracijske traume za nas je već stresna. Lepeza različitih oblika poremećaja sa kojima se ljekari susreću svakodnevno, i tokom i nakon rata je vrlo široka. Povećanje broja pacijenata sa psihičkim tegobama, u procentu od 1.600 posto, prevazišlo je sva očekivanja", naglasio je dr Cerić.

Dječak Slavko Majić, štićenik Zavoda u Mjedenici u Sarajevu, kaže: "Bježali smo ispod granata i sakrivali se. Ja se bojim rata i mislim da sva djeca hoće da rat prestane i da se vratimo kući. Imali smo mi šta jesti, nisam bio gladan, ali ja se bojim rata...".

Škola u jednom od improviziranih skloništa (podruma) u Sarajevu

I naučno istraživanje kliničkog psihologa dr Mareka Prajsa (Marek Preiss) iz Praga na istočnoj strani Mostara (januara 1994.) svjedoči o tome. Ovaj češki humanist ispitao je (u okviru akcije UNICEF-a) 7.500 djece i došao do alarmantnih podataka o posljedicama rata po mentalno zdravlje djece. "Sva ispitana djeca doživjela su bombardiranje, 95 posto bilo je u situaciji kad su mislili da će umrijeti, 90 posto je vidjelo ranjavanje ljudi, 85 posto djece prognano je iz svojih kuća, 62 posto vidjelo je mrtve, 57 posto djece je navelo da su im roditelji bili ranjeni, 43 posto doživjelo je glad i žeđ, a 19 posto bilo je ranjeno. Tri četvrtine ispitane mostarske djece ispričalo je da ima strašne snove, a više od polovice misli da više nema smisla živjeti". U isto vrijeme i na zapadnoj strani Mostara i zapadnoj Hercegovini ekipa UNICEF-a dobila je slične podatke od 646 anketiranih mališana: 70 posto izbjeglo iz svojih domova, 81 posto

doživjelo granatiranje, 54 posto vidjelo ranjenu osobu, 30 posto vidjelo ubistvo, 15 posto pogođeno snajperom...[104]

Ko zna šta je sve ovaj dječak pretrpio?

Učestalost epilepsije kod djece tokom i nakon rata govori o golemom teroru nad psihom djece. U dječijim domovima nakon Drugog svjetskog rata bilo je mnogo djece, pretežno muške, sa epilepsijom kao posljedicom ratnih tortura i pokolja. U Cavtatu ih je 1947/48. bilo devetero, u Žepču dvoje, u Ilijašu troje, u Banjaluci sedmero, u Turbetu petero itd. Malo je bilo ovih ustanova u kojima nije bilo ni jedno dijete sa ovom bolešću.

[104] List LJILJAN, broj 161/96. Sarajevo i list OSLOBOĐENJE Sarajevo od 12.2.1997.

O noćnim morama i strahu od sna da ne govorimo. I to godinama nakon rata (kod ovog autora to je trajalo do 1956. godine). Sve su to posljedice ratnih maltretiranja, tortura nad djecom, roditeljima, rođacima i komšijama; ubistava na svirep način pred djecom; prisiljavanja na ubistva bližnjih pred djecom; logorisanja i gledanja mučenja po logorima; silovanja i ubijanja pri silovanju pred djecom itd. Tako su u vidu naslaga stvarani trajni ožiljci na duši djece, od kojih je jedan i gubitak djetinjstva (igračke, igre, domaće životinje, porodični ambijent...). "Uvijek ću se sjećati lika petomjesečne bebe koja je u Travnik stigla naveče 1. oktobra 1992. godine u koloni protjeranih iz Ključa... Beba je neprekidno plakala. U jednom trenutku, kada sam je pokušala umiriti, u njenim očima vidjela sam veliki strah. Gledajući je, pomislila sam kolike su strahote nedužni ljudi doživjeli kada petomjesečno dijete nosi toliki strah u očima...", ispričala je Dragica Malinović iz Centra za prihvat u Travniku.

2.3. Fizička zlostavljanja

Racije i pretresi po kućama i stanovima, uz prijetnje i tuču ukućana, noćna odvođenja na "saslušanje", urezivanje nožem krstova i drugih znakova po tijelu žrtve, izmještanje iz kuće i stana u pomoćne prostorije i šupe, hapšenja, logorisanja, progonstvo itd. Sve su to bili načini fizičkog zlostavljanja djece i njihovih porodica. "Genocid nad onima koji su ostali u privremeno zaposjednutim područjima i dalje se neopaženo sprovodi. Oni su kontinuirano žrtve najtežih povreda ljudskih prava, kao što su razbojnički prepadi, silovanja, zlostavljanja, mučenja, nestanci bez traga i ubistva. Ljudi se upućuju na prinudni rad ili se u grupama protjeruju...

Iz područja Bosne i Hercegovine koje je srpski okupator zaposjeo moralo je pobjeći, ili je bilo protjerano najmanje 1,2 milijuna Bošnjaka. Deportacije su mahom vršene u zatvorenim teretnim vagonima ili u autobuskim i kamionskim konvojima. Za vrijeme transporta mnogi su likvidirani...".[105]

[105] :. "ETNIČKO ČIŠĆENJE" - GENOCID ZA "VELIKU SRBIJU", Sarajevo 1996., str. 16.

"Jedan zvaničnik SPO izračunao je kako je upravo Jugoslovenska armija (zajedno sa srbijanskim paravojnim formacijama) u gradu Zvorniku, smještenom na Drini uz granicu sa Srbijom, organizovala napad ubivši pri tome između 4.500 i 7.000 Muslimana. Žrtve su bacali u kanjone i zatrpavali buldožerima, džamije su porušili, a preživjelo muslimansko stanovništvo opljačkali i protjerali...".[106]

Posebna priča su koncentracioni logori i fizička zlostavljanja u njima. Čak i sasvim sitne djece. U svim agresorskim logorima gdje su formirani, a bilo ih je više od tri stotine, od čega deset na području Srbije i Crne Gore.

"Od karakterističnih slučajeva mučenja u logorima posebno treba istaći silovanja žena i ženske djece, vađenje očiju živim ljudima, rasijecanje ljudi - logoraša na pola i u više dijelova, vađenje zdravih zuba radi skidanja zlata, odsijecanje dijelova tijela, odsijecanje ušiju radi vađenja naušnica; tjeranje na međusobno ubijanje (otac-dijete, dijete-oca, brat-brata, muž-ženu i žena-muža); polijevanje živih ljudi naftom a zatim spaljivanje; sječenje vena na rukama i nogama; nabijanje male djece na noževe; tjeranje logoraša da piju staro ulje i naftu; nabijanje muškaraca na pivske flaše, kolje i druge predmete; otimanje žive djece od roditelja i bacanje u rijeku; čupanje nokata ruku i nogu živim ljudima; odsijecanje tabana; tjeranje Bošnjaka, posebno starijih i vjerskih službenika da jedu svinjsko meso i piju rakiju; tjeranje logoraša da gutaju zrna i čahure ispaljenih metaka; izlgladnjivanje i iždnjavanje, biološki eksperimenti koliko logoraši mogu izdržati bez hrane i vode; nasilno lomljenje kostiju nogu i ruku radi onesposobljavanja Bošnjaka za pružanje otpora, tjeranje roditelja da piju dječiju krv; klanje logoraša motornim pilama na očigled članova porodice, posebno roditelja; bacanje otrova u ćelije koje su gotovo hermetički zatvorene itd. Dostupni podaci pokazuju da su preko 95 odsto zatočenika i zatvorenika bili civili. Veliki broj logoraša bile su žene, djeca, čak i najmlađeg uzrasta (bebe), te starci...".[107]

---

[106] Norman Cigar, GENOCID U BOSNI - POLITIKA "ETNIČKOG ČIŠĆENJA", Sarajevo 1998., str. 69.

[107] Edhem Godinjak, ZLOČINI U KONCENTRACIONIM LOGORIMA, u zborniku radova GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1991.-1995., Sarajevo 1998., str. 453.

Sve to djeca su gledala, slušala ili doživljavala na vlastitoj koži, stradajući u isto vrijeme na više načina i svodeći sve njih na onaj glavni - duševni...

2.4. Tjelesno iscrpljivanje

Tamo gdje nije bio vojno-policijski prisutan, agresor je primjenjivao teror sa distance kao efikasan metod slamanja duha branilaca. Put ka tome vodio je preko blokade snabdjevanja hranom, vodom, energentima, obućom, odjećom, higijenskim potrepštinama, lijekovima, informacijama itd. A sve s ciljem da se iscrpi tjelesna snaga naroda i branilaca i time pripremi teren raznim bolestima. "Napadi na gradove bili su karakteristični po opsadama i po upotrebi, pored konvencionalnih sredstava, i **izgladnjivanja** i izazivanja bolesti među stanovništvom. Ova oružja mogu biti isto tako efikasna kao i ona konvencionalna u dostizanju namjeravanih ciljeva".[108]

"U Sarajevu je u trećoj godini opsade zabilježen gubitak tjelesne težine kod djece od 3-10 kg, što bi za odrastao organizam odgovaralo gubitku tjelesne težine od 7,5-25 kg. Na žalost u porastu su TBC i malignomi u djece kao i broj kongenitalnih anomalija... jer su uslovi za život i razvoj djece bili veoma insuficijentni što je rezultiralo povećanim brojem nekih oboljenja koja prije rata nisu bila izražena (povećan broj kongenitalnih malformacija, smanjen rast, anemije, rahitis, pothranjenost i dr.)".[109]

Kombinovanom i neprekidnom upotrebom ubojnih sredstava, granatiranjem, snajperisanjem, bombardovanjem i raketiranjem sa distance, te diverzantskim podmetanjem nagaznih mina dodatno je usložnjavalo tjelesno iscrpljivanje, naročito djece i njihovih majki.

---

[108] Norman Cigar, GENOCID U BOSNI - POLITIKA "ETNIČKOG ČIŠĆENJA", Sarajevo 1998., str. 71.

[109] Dr Salahudin Dizdarević, Zbornik radova, GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1991.-1995., Sarajevo 1998., str. 431 i 433.

"U Sarajevu je u vremenu od 5. aprila 1992, (od početka srbijansko-crnogorske opsade) do 30. juna 1995., agresor ubio 1.585 i ranio 14.888 djece. Od ukupnog broja ranjenih 3.378 djece je teško ranjeno, među kojima je 355 sa trajnim invaliditetom. Ovako veliki broj ubijene i ranjene djece u Sarajevu ukazuje da agresor ne bira ciljeve nego uništava civile i grad. Djeca stradaju u školi, u kući, na vodi, na putu ka skloništu, u dvorištu, na ulici, prilikom sanjkanja, u igri, u potrazi za hranom i drvima. Povrijeđena djeca su, osim Klinike za dječiju hirurgiju, liječena na pet lokaliteta u Sarajevu...

U navedenom periodu ranjena djeca su praktično bila gladna, a ona koja nisu ranjena, a bila su kod svojih kuća, bila su još gladnija. Ranjena djeca su imala za obroke makarone, leću ili grah. Meso, jaja, džem, med, šećer, voće i povrće u prve dvije godine opsade Sarajeva nisu uopšte imali. Prvo voće i povrće ranjena djeca su počela dobijati početkom 1994., kada počinju ulaziti veće količine hrane u Sarajevo. Zato su rane sporije zarastale, a konce iz rane smo vadili 3-5 dana kasnije nego što je uobičajeno. U drugoj godini agresije već smo imali oboljenja koja se manifestuju zbog nedostatka hrane, posebno voća i povrća. Veoma je prisutno otežano zarastanje preloma kostiju. Izražena je anemija i gubitak tjelesne težine...

Na Klinici za dječiju hirurgiju liječeno je 740 povrijeđene djece. Najmlađe dijete koje je ranjeno gelerom granate bilo je staro samo 40 dana i, na žalost, umrlo je, a najmlađe dijete koje je bilo ranjeno snajperskim metkom u glavu i grudni koš bilo je staro 4 mjeseca. Dijete se nalazilo u kolicima između dva roditelja, a agresorski snajperista je pucao na udaljenosti oko 300 m vazdušne linije. Najmlađi pacijent kojem je amputirana noga zbog ranjavanja gelerom granate bio je star 3 mjeseca i 20 dana. Gelerom od granate ranjeno je 77,6 posto djece, a snajperskim hicem 22,4 posto".[110]

---

[110] Isto, str. 430-432.

Hrvatska strana, takođe je, gdje god je bilo moguće, preduzimala slične mjere iscrpljivanja, sa istim strateškim ciljem. "Da bi prisilio ljude na odlazak, HVO je, takođe, nastojao spriječiti prolazak konvoja UN-a sa humanitarnom pomoći, blokirajući ih i napadajući vozače-civile".[111]

"Selo Rotilj, prema informaciji UNHCR, služilo je kao logor HVO, u kome je bilo zatočeno oko 800 bošnjačke djece i žena. Internirani su živjeli u oštećenim kućama (prosječno 40 osoba po domaćinstvu) bez dovoljno vode, hrane i mogućnosti da se griju".[112]

Svakodnevni prizor na sarajevskim ulicama. Majka sa djetetom u potrazi za vodom. Agresor je zatvorio dotok vode u gradsku mrežu. Dječak sa strahom posmatra brdo odakle bi mogla doći granata smrti.

---

[111] Norman Cigar, GENOCID U BOSNI - POLITIKA "ETNIČKOG ČIŠĆENJA", Sarajevo 1998., str. 155.

[112] Edhem Godinjak, Zbornik radova, GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1991.-1995., Sarajevo 1998., navedeno djelo, str. 462.

Razne zarazne i nezarazne bolesti kao posljedica rata najprije napadaju djecu i trajno ugrožavaju njihovo zdravlje i razvoj. Pjegavi i trbušni tifus, dizenterija, šuga, favus, upala pluća, tuberkuloza, ranjavanja, avitaminoze i mnoge druge bolesti prate djecu u ratu i od njih djeca stradaju, sa teškim posljedicama. U poslijednjem ratu i nakon njega djecu napadaju i maligna oboljenja, kao što je leukemija i druga, što stradanje djece čini još složenijim. I ekcemi kože, usljed dugog djelovanja niskih temperatura kojima su djeca najviše izložena u ratu, dugo traju, a kod mnogih recidiviraju često i u kasnijem životu, jer djeca postaju osjetljiva na niže temperature.

Sve to itekako ima odraza na fizički i mentalni razvoj djece, pa čak i kasnije, do kraja života. Zbog čega su djeca uvijek najveći stradalnici u ratu.

2.5. Seksualno zlostavljanje

Poznato je iz ratnih hronika i historije ratovanja da je u prošlosti bilo seksualnog nasilja nad ženama i djevojkama protivničkih strana, ali samo kao sporadični ilegalni vid samovolje pojedinaca ili manjih grupica. Ostalo je zabilježeno, na primjer, da je ta "samovolja" najviše bila izražena kod sovjetskih vojnika krajem Drugog svjetskog rata na teritorijama svih zemalja preko kojih su nastupali progoneći snage Trećeg rajha. Međutim, kao jedan od ratnih ciljeva u sklopu planiranog genocida, kao smišljena planirana i dobro organizovana akcija pokretača rata nije nigdje zabilježena prije srpske agresije protiv Bosne i Hercegovine 1992. godine. To je njihov "izum" i njihov doprinos "inovacijama" savremenog ratovanja, pored živih štitova i masovnih malih konclogora. Dokaza i primjera o tome veoma je mnogo, oni se previše nisu ni krili, niti je to bilo moguće jer su bili dio sistema.

"Među ratnim zločinima protiv civilnog stanovništva, a time i djece, flagrantnu povredu pravila međunarodnog humanitarnog prava predstavljaju organizovana masovna silovanja ženske djece u logorima. Radi ilustracije, mogu se navesti zločini silovanja nad djecom u

logorima na području Unsko-sanske regije (Ključ, Sanski Most, Prijedor, Bosanski Novi, Bosanska Dubica), gdje su silovane djevojčice od 12-14 godina, a nerijetko i od sedam. Ovi zločini su se događali u svim logorima, a njihovi upravnici su organizovali, a i sami učestvovali u ovom zločinu nad djecom. Na ovom području su otvarani posebni logori "bordeli" (kojih je bilo desetak) smješteni u porodičnim zgradama oko pomenutih logora, zatim u pilani "Jela" Kozarac, Pozorištu mladih u Prijedoru, hotelu "Mrakovica" i mnogi drugi. Takođe, u Mešetnici - Duboki Jarak (okupirani dijelovi opštine Bosanska Dubica), organizovan je "bordel" sa djevojčicama od 11 godina, gdje je vršeno silovanje tih maloljetnica. Jedan od karakterističnih slučajeva organizovanja tzv. javnih kuća je u Miljevini gdje su četnici prisilno doveli djevojke od 12-18 godina starosti i koristili ih za nasilnu obljubu, a poslije izvjesnog vremena djevojke su nestajale, odnosno odvođene u nepoznatom pravcu gdje im se gubi svaki trag...

Poseban način torture je bilo tjeranje logoraša na perverzije sina sa ocem, zatim sa bratom i sl. Sve perverzije, kako ove, tako i silovanje žena i ženske djece, vršena su na očigled roditelja, braće, sestara, muževa i drugih članova familije. Sve mlade žene, kao i djevojčice od 7-14 godina, u logoru su silovane od strane više srpskih stražara. Neke logorašice su umirale u toku silovanja, a neke su poslije toga ubijali, s tim što bi im prethodno odsijecali pojedine dijelove tijela...".[113]

Na isti način i po istom obrascu, sa istim sadržajem i ciljem ova vrsta organizovanog terora i zlostavljanja djece odvijala se u Foči, Višegradu, Vlasenici, Bijeljini, Rogatici, Prijedoru, Rajlovcu, Vogošću i svim drugim mjestima, zatvorima i konclogorima, privatnim kućama i stanovima dokle je došla srpska vojska i paravojska. Procjene govore da je na taj način zlostavljano 25-45 hiljada žena, od čega oko 16 hiljada djece.

Prinudna prostitucija, prinudna trudnoća i prinudno rađanje tako začete djece dalekosežni je politički, ideološki i genocidni cilj društvenih struktura koje su pokrenule i vodile ovaj rat.

---

[113] Isto, str. 455-457.

2.6. Progonstvo u tuđinu

Prognaničko i izbjegličko stradanje djece u svim ratovima masovno je i veoma složeno. Ono obuhvata i neke od naprijed rečenih, ali i stradanje te rasturanja porodice i razdvojenosti njenih članova, usljed gubitka nekog od bliže rodbine, gubitka imetka i pad u siromaštvo. Tu je nostalgija za zavičajem, neprilagođenosti novim sredinama itd. Sve to nagriza psihu djeteta. Dijete zbog toga mnogo brže "stari" u duševnom smislu. Djevojčice Nataša i Adisa, koje su pred televizijskim kamerama opisivale strahote granatiranja, gladovanja, bježanja od smrti, pješačenja po šumama i bespućima, pokolja, zapaljenih kuća s narodom jedan su od mnogobrojnih primjera.

U Prvom svjetskom ratu, pored straha, gubitka zavičaja i imovine, glavni načini stradanja djece u tuđini bili su od gladi, zaraznih i drugih bolesti i od smrzavanja. Tim pratećim nedaćama rata djeca srpskog naroda najviše su bila izložena, a to se stalno pogoršavalo novim osvetničkim progonima iz njihovih domova i deportacijama u logore od strane austro-njemačkih agresora. Zato su djeca tog naroda na balkanskim prostorima imala najviše smrtnog stradanja u Prvom svjetskom ratu, o čemu je naprijed bilo riječi. Djeca bošnjačkog i drugih naroda iz Bosne i Hercegovine, bježeći od terora srpskih i crnogorskih komita i srpske vojske, stradala su u tuđini od gladi, bolesti, hladnoće, kao i od svih drugih nedaća koje svu djecu prate u ratu i progonstvu sa njihovih ognjišta...

Sve iz prethodnog ponovilo se i u Drugom svjetskom ratu. Samo drastičnije, masovnije i složenije, sa brojnim "inovacijama" u metodama i postupcima nanošenja zla djeci. Svoj djeci Evrope, većeg dijela Azije i dijelova ostalog svijeta. Ponovo su mnogi narodi progonjeni, mnogi deportovani, desetkovani, u skladu sa fašističkim nacrtom budućeg izgleda svijeta. Slovenci iz mariborske oblasti imaju biti raseljeni u Srbiju, Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu, njih 220-260 hiljada u tri talasa: a) do 5. jula 1941., 2) od 10. jula do 30. avgusta 1941. i 3) od 15. septembra do 31. oktobra 1941. godine. Tako je

naredio Hitler.[114] Jevreji i Romi sa svih prostora, pa i Bosne i Hercegovine, imaju se prikupiti u sabirne logore, a zatim deportovati u koncentracione logore radi likvidacije.[115] Srbi iz cijele NDH, pa time i iz Bosne i Hercegovine, terorom, progonom i deportacijom imaju se prebaciti u Srbiju.[116] Srbi iz južne Srbije (pripalo Bugarskoj) i Vojvodine progonjeni su u užu Srbiju; Hrvati iz Srbije (12.300) preseljavani su u Hrvatsku, čak i folksdojčeri (Nijemci), njih 20.000 iz Bosne i Hercegovine u Njemačku itd. Iz svih krajeva bivše Jugoslavije, u svim pravcima, tekle su kolone prognanih, deportovanih, evakuisanih i izbjeglih, sa djecom, starim i bolesnim, sa zavežljajima najnužnije imovine. Svi su morali proći kroz sabirne logore, a odatle u nova odredišta ili konclogore. Kako je bilo djeci većine tih preseljenika, deportovanih i prognanih možemo samo zamisliti. Bolesti, glad, studen, tuga, neimaština, maltretiranja, torture, strahovi, fizičko zlostavljanje..., sve odjednom i sve ekstremno.

U ratu protiv Bosne i Hercegovine 1991.-1995. sve se ponovilo iz prethodnih ratova u još drastičnijoj, još masovnijoj i još složenijoj formi po život i zdravlje djece. Samo ovoga puta svi akteri zla pripadali su našem podneblju, prostoru bivše Jugoslavije.

Zvanični podaci govore da je među prognanim i izbjeglim, tokom rata u BiH bilo 650 hiljada djece, a među raseljenim 420 hiljada mališana. Mnoga od te djece prošla su kroz koncentracione logore, bila silovana i traumatizirana na razne načine, čime su prekršena sva pravila međunarodnog ratnog prava o ponašanju u ratu.

"Rezultati agresije na Zvornik su stravični. Zvjerski je, na masovnim stratištima, u logorima i na kućnom pragu pobijeno 4.000-5.000 Bošnjaka Zvornika, uglavnom tokom prva 3 mjeseca agresije... Preko 10.000 ljudi, žena i djece je prošlo strahote logora u Alhosu, N. Izvoru, Tehničkom školskom centru, Omladinskom naselju, Domu u Čelopeku, Domu u Pilici, Školi u Lipnju, Spomen domu u Drinjači,

---

[114] Dr Slobodan D. Milošević, IZBEGLICE I PRESELJENICI NA TERITORIJI OKUPIRANE JUGOSLVIJE 1941.-1945. GODINE, Beograd 1981., str. 28.

[115] Isto, str. 221. i 239., i dalje.

[116] Isto, str. 115., i dalje.

Školi u Grbavcima, Školi u Baljkovici, mnogim drugim. Protjerano je 42.000 ljudi sa svojih imanja, stanova iz Grada i desetina bošnjačkih sela. Polovina protjeranih je u tuzlanskom kraju a ostali u zapadnoj Evropi i širom svijeta".[117]

O činjeničnom stanju etničkog čišćenja, progonstva sa vlastitih ognjišta i iz šireg zavičaja, prinudnim deportacijama pod teškim uslovima, uz obavezne torture, pljačkanje i raznovrsno zlostavljanje preživjelog nesrpskog stanovništva u BiH pisali su mnogi domaći i strani autori. Neka od tih djela ovdje su citirana i navedena u spisku literature, ali samo neka jer je nemoguće sve navesti. Hiljade autora o tome je pisalo, cijeli svijet je o tome pisao... Ali, samo oni koji su, lično, doživjeli stradanje, torture i zlostavljanja od srpskih i hrvatskih ekstremista u Bosni i Hercegovini 1991.-1995. znaju kako to stvarno izgleda, kako se osjeća i šta osjeća preživjela žrtva. Pogotovo dijete. To, precizno, još ni jedno pero svijeta nije opisalo, možda nikada i neće izuzev ako to neka od žrtava ne uradi. Taj osjećaj olakšanja kad se izađe živ iz pokolja i tortura i u isto vrijeme osjećaj totalne praznine i beznađa kad se nađe u progonstvu i tuđini može tačno opisati samo žrtva, i to nakon što je prođe višemjesečni ili viđegodišnji šok. Zato i njihove izjave date neposredno nakon pokolja, torture i progona izgledaju smušene, "nepismene" i nepotpuno argumentovane, pa se onda na osnovu toga donose pogrešni zaključci. A baš i takve izjave ukazuju na unutrašnju dezorjentaciju, na težinu zločina i užasnu sudbinu tih žrtava, pa ih treba pažljivo čitati i tumačiti. Sva ta unutrašnja stanja odraslih nose u sebi i djeca, samo su njihova još složenija, mada se to spolja ne vidi. Pa i kada im se u tuđini stavi na raspolaganje zadovoljavajuća udobnost, daju razne igračke i pribori, omogući raznovrsna zabava, djeca iznad pet godina starosti sve to stalno porede sa onim što su imala kod svoje kuće. Stalno nalaze nedostatke kod svega u novoj sredini i uljepšavaju u mašti ono što su izgubila. I nikada se ne mogu potpuno prilagoditi i adaptirati. Tako stradaju iako imaju roditelje uza se i relativno dobre uslove života.

---

[117] Izet Mehinagić, GENODIC U ZVORNIKU..., u Ediciji SREBRENICA 1995., knjiga 1, Sarajevo 1998., str. 252.

Međutim, ukoliko su djeca odvojena od roditelja i svojih bližnjih, njihovo bar djelimično prilagođavanje ide mnogo teže. Mnogo je više komplikacija i sudara, sa otporom, prkosom, često i delikventnim ponašanjem itd. Sve je to spoljnji manifest unutrašnjeg stanja djeteta.

Treća skupina djece sve to mnogo tiše podnose, a to su djeca čiji su roditelji smrtno stradali (ratna siročad). Mada je njihovo unutrašnje stanje mnogo složenije, o čemu će kasnije u ovom radu biti više riječi. Krajnja posljedica boravka u tuđini (inostranstvu) ove dvije skupine djece je manje ili više izražena **akulturacija** te djece kao način stradanja "koji uzrokuju preoblikovanje izvornih kulturnih modela"[118] kojim dotična djeca pripadaju. Pod uticajem stranog jezika i stepena zaboravljanja maternjeg jezika ovaj proces se odvija brže ili sporije, uz obavezne unutrašnje košmare kod djece. "Teško je pretpostaviti kroz kakve drame akulturacije prolaze naše izbjeglice, te kakve će sve biti dugoročne posljedice tih procesa... Već je sada izvjesno da su indirektni ratni gubici izbjegličkog kontingenta nemjerljivi i vjerovatno najveći u dosadašnjoj istoriji u BiH".[119]

Grupa naših mališana u Kelnu.

[118] Azem Mujan, AKULTURACIJA I ASIMILACIJA DJECE U IZBJEGLIŠTVU, feljton, list OSLOBOĐENJE 13-18. 3. 1997., str. 22.

[119] Isto, treći nastavak.

Krajnja nepovoljna posljedica dužeg boravka u tuđini bez adekvatne društvene brige je odrođavanje djece i gubitak za domovinu. "Izbjeglištvo kod djece redovno dovodi do zbrke kada je u pitanju dugogodišnji boravak u novoj kulturi i povratak u matičnu sredinu. To se dobro vidi na primjeru grupe od 24 djece... Oni su svoju zbunjenost i neslaganje sa uslovima povratka u matičnu kulturu izrazili tako što jedan dio djece nekoliko sedmica nije htio da raspakuje torbe, nadajući se da je povratak samo izlet i nešto privremeno...".[120]

Prograničkа i izbjeglička djeca u zemlji i inostranstvu stradaju i zaostajanjem u školovanju, nedovoljnom brigom o njihovom zdravlju, a djeca ratna siročad još i nedovoljnom zaštitom od nezakonitog usvojenja, o čemu je naša i svjetska štampa više puta pisala posljednjih godina (npr. list "Oslobođenje" Sarajevo 24-26. 2. 1997.).

2.7. Stradanje od neeksplodiranih ubojnih sredstava

Stradanje od mina i drugih ubojnih sredstava tokom i naročito nakon rata djeca doživljavaju više nego odrasli, direktno ili indirektno. U 1996. godini, 20 posto svih žrtava od mina bila su djeca, od čega je 40 posto te djece ostalo bez dijelova tijela, a 20 posto njih je smrtno stradalo. Imajući u vidu da je oko milion mina "zasijano" po gotovo cijeloj Bosni i Hercegovini i da mine imaju dug vijek trajanja, mogu se očekivati nesreće i u narednim godinama. Zato su neophodne preventivne mjere putem edukacije djece u školama i porodicama, jer su kvalitetne informacije i znanja o tim napravama najsigurnija barijera nesrećama od njih, pored energičnih akcija za pronalaženje i uklanjanje svih zaostalih minsko-eksplozivnih sredstava iz rata.

Prema zvaničnim podacima Centra za uklanjanje mina Bosne i Hercegovine (BH MAC), više od 30.000 minskih polja sa oko

[120] Isto, četvrti nastavak.

1,000.000 mina samo je 50-60 posto evidentiranih minskih polja, dok gotovo još toliko nije evidentirano zbog čestih pomjeranja linija razdvajanja vojnih jedinica tokom rata. To je razlog više za zabrinutost svih subjekata društva pred budućnošću i za ozbiljno tretiranje ovog problema na svim nivoima, od porodice i škole do najviših organa vlasti.

Orjentirna karta stanja minskih polja augusta 2000.
godine u Bosni i Hercegovini

U Federaciji Bosne i Hercegovine precizno je evidentirano 13.462 i u Republici Srpskoj 4.659 minskih polja, dok ostala minska polja tek treba evidentirati. U Federaciji Bosne i Hercegovine najviše minskih polja evidentirano je u Tuzlanskom (2.894), Srednjebosanskom (2.184) i Zeničko-dobojskom kantonu (2.142).

Protivpješadijske mine kao glavna opasnost po djecu gusto su "zasijane" u Bosni i Hercegovini. Njih je u Federaciji Bosne i Hercegovine evidentirano 179.683 i u Republici Srpskoj 76.601, dok je protivtenkovskih mina znatno manje: u Federaciji Bosne i Hercegovine 35.982 i u Republici Srpskoj 14.753. Sve one su velika i dugotrajna prijetnja sadašjim i budućim generacijama djece u Bosni i Hercegovini, što zorno ilustruje slijedeći tabelarni pregled o stradanju djece od mina u periodu 1996. do konca 1998. godine.

Dobna skupina	Smrtno stradali	Teže ranjeni				
		Noge	Ruke	Glava	Trup	Ukupno
0 – 5	1	3	3	3	3	12
6 – 10	43	33	14	2	2	51
11 – 16	1	-	-	7	13	20
Ukupno	45	36	17	12	18	83

U Centru za uklanjanje mina u Sarajevu, čije podatke (kartu i dijagram) pokazuje statistika prema kojoj djeca najćešće stradaju u rano proljeće. Moguće objašnjenje te činjenice: zimski period i boravak djece u zatvorenim prostorima, radost proljeću i želja za igrom, poljoprivredne aktivnosti, neznanje... to znači da roditelji, škola i svi nastavnici taj period treba da programiraju maksimalnim aktivnostima, edukacije djece o minama i opasnosti od mina, prvoj pomoći i drugim informacijama.

Naravno, na tome se radi kako u školama tako i van škola, ali takvih aktivnosti nikada nije previše. Rezultat tih aktivnosti je postepeni pad stradanja djece od mina, što ilustruje i naš dijagram za period 1996.-1998. godine.

3. Grafički prikaz područja stradanja bh djece

Zatamnjeni dijelovi na kartama prikazuju područja genocida srpskih snaga u Prvom i Drugom svjetskom ratu, te u ratu protiv BiH (karte 1, 2 i 3), kao i hrvatskih snaga u ratu (karta 4).

Karta 1: Prvi svjetski rat 1916.-1918.

Karta 2: Drugi svjetski rat 1941.-1945.

Karta 3: Velikosrpska agresija protiv BiH 1991.-1995.

Karta 4: Hrvatska agresija protiv BiH 1993.-1994.

Oni su žrtve rata i zločina u ratu...

Lejla Aličić

Saudin Aličić

Lejla Mahinić

Omer Mahinić

Ibrahim Mahinić

Amar Ploskić

Amra Ploskić

Samra Ploskić

Huso Šipković

Milica Lalović

Nataša Učur

... i mnoga druga djeca širom Bosne i Hercegovine.

III

SPAŠAVANJE DJECE

U vihoru rata mnoge porodice su se na razne načine rasturale, a preživjela djeca rasipala i uzimala svoj samostalni pravac hoda kroz "minsko polje" rata. Na tom hodu mnoga su zauvijek nestala, neka su ponovo nalazila svoje roditelje, druga ih nikada nisu našla ali su sretala dobročinitelje koji su ih prihvatali, pomagali im ili im davali utočište. Mnogo je bilo primjera takvog dobročinstva u Prvom i Drugom svjetskom ratu i nakon toga, makar i najsitnijeg, spontanog ili organizovanog, naročito u bivšem Sovjetskom savezu, bivšoj Jugoslaviji, Francuskoj, Egiptu, Turskoj, Italiji... (I o spašavanju djece detaljnije ćemo govoriti za Drugi svjetski rat, dok ćemo za ostale ratove reći samo najnužnije).

Spašavanje ugrožene djece tokom rata ima posebnu težinu. U ratu, naročito savremenom, svi su ili gotovo svi ugroženi, pa je dobročinstvo prema tuđoj i nepoznatoj djeci utoliko ljudskije. A djeca su u svim ratovima na više načina ugrožavana: fizičkim nestankom usljed vojnih ili terorističkih djelovanja, gubitkom roditelja i roditeljske brige, raznim bolestima, glađu, hladnoćama, strahovima itd., o čemu je naprijed djelimično izloženo.

Pod pojmom spašavanja djece ovdje podrazumijevamo svaki način izvlačenja, izbavljanja i odvajanja bilo koje djece od neposredne opasnsoti od smrtnog i drugih stradanja (viktimizacije) kojima u ratu može biti ugrožen njihov život i zdravlje. Čin spašavanja ne proizvodi dalje zakonske i ljudske obaveze spasioca. Ma ko to bio osim roditelja i bliže rodbine. Nema njegove odgovornosti i nema sankcija prema njemu ako taj humani čin nije uspio ili nije dovoljno uspješno obavljen. Taj za život djeteta bitan vid pomoći prvenstveno je moralna kategorija u ratu i vrednuje se maksimalnim ocjenama. Izvlačenje iz pokolja, vatre, snijega ili vode izgubljenog tuđeg djeteta, često nepoznatog, ili ratnog siročeta, i briga o njemu u zbjegu po šumama, u kolektivnom smještaju na slobodnoj teritoriji dovoljno je za svaku

pohvalu i priznanje. Bez te pomoći dijete vjerovatno ne bi preživjelo. Pa i kada ga na kraće vrijeme prihvati neka porodica na izdržavanje i brigu nije ništa drugo osim spašavanje od mogućeg daljeg stradanja.

Za razliku od spašavanja, zbrinjavanje podrazumijeva trajnija ili trajna rješenja, sa zakonskim obavezama u okviru nekog sistema socijalne ili dječije zaštite (odjeća, obuća, zdravlje, školovanje, kultura, sport, društveni život i razvoj djeteta), sa obavezama i odgovornostima, sankcijama i kaznama nosilaca i izvršilaca zbrinjavanja, ali i sa obavezama djece. Zato griješe oni koji poistovjećuju spašavanje i zbrinjavanje, mada je u oba slučaja zaštita djece od stradanja u prvom planu.

1. Prvi svjetski rat

U Prvom svjetskom ratu, na pravcima i prostorima vojnih djelovanja, spašavanje djece bilo je gotovo isključivo svedeno na mogućnosti i sposobnosti vlastitih porodica, a vrlo malo drugih, pogotovo organizovanih, sistema društva. Budući da su vojni obveznici bili angažovani u vojnim strukturama, briga o djeci ostala je na majkama i odraslijim članovima porodice. Kako i koliko su u tome uspijevali samo su oni znali. Indirektno o tome govore posljedice, a one nisu bile male. Naprijed navedena svjedočenja I.Hodžića i starice F. Curić o djelovanju domaćih srpskih komita samo su djelić zločina u istočnoj Bosni koji su otežavali spašavanje djece. Na balkanskim prostorima, zbog bezobzirnosti u ratu, čini se, bilo je najteže biti u ulozi spasilaca sitne djece. To i zbog toga što su djeca, ipak, tada više bila ugrožena zaraznim i drugim bolestima usljed niskog stupnja higijenske kulture, hladnoćama, usljed osiromašenja i slabe odjeće i obuće, te gladi usljed gubitka očeva i odrasle muške radne snage koja bi ih prehranila, nego vojnim dejstvima zaraćenih strana. Zato je bilo teško biti majka u Prvom svjetskom ratu, veoma teško. Dodamo li tome da mreža humanitarnih organizacija nije bila razvijena, te da nisu postojale državne službe za takvu brigu, onda su teškoće razumljive.

Djeca su spašavana sklanjanjem u obližnju šumu, grupišući se i stvarajući manje zbjegove (Devetak, Sjemeč, Bokšanica, Maglić, Majevica, Jadar), u podzemna skrovišta, iskopane i kamuflirane zemunice, u sigurnija sela i krajeve. Najčešći, najmasovniji i najsigurniji, mada neorganizovan, način spašavanja djece bilo je bježanje cijelih porodica i familija u druge krajeve, daleko od zavičaja. Prvi zastanak svim tim izbjeglicama iz istočne Bosne i istočne Hercegovine bio je najčešće u Sarajevu. Svi su prema njemu hrlili, jedni ostajali, drugi produžavali dalje, sve do Brčkog, Bihaća i Slavonije. A tamo - izbjeglički život kao i svugdje, zavisan od tuđe pomoći i dobročinstva, ali bar na sigurnom.

1.1. Ratna siročad

Među djecom najteže je bilo ratnoj siročadi, djeci koja su u ratu ostala bez oba roditelja. Nije ih bilo mnogo. Procjene kažu 1.220 u Bosni i Hercegovini, ali su bila na brisanom prostoru, mahom bez ikakve društvene pomoći i sa slabašnom brigom rodbine. Lutala su, gladovala, prosila, smrzavala se, krala, bolovala, umirala u tuđim podrumima, baščama i poljima, po šumskim pećinama i drugdje. Samo pojedine od njih sustizala je sreća da tokom rata budu prihvaćeni od tek formiranog Crvenog križa ili neke dobrotvorne vjerske organizacije ili nekog nacionalnog društva. Tako je bilo u Rusiji, Francuskoj, Njemačkoj, Srbiji pa i u Bosni i Hercegovini. Ratna siročad i polusiročad (djeca bez jednog roditelja) preplavila su pojedine zemlje i po prvi put izašla na površinu kao krupan društveni problem. Cijeni se da ih je u Rusiji tada bilo više od dva miliona, u Njemačkoj oko jedan milion, Francuskoj oko 500 hiljada, Turskoj 100 hiljada, Grčkoj 50 hiljada, Srbiji 80 hiljada, Bosni i Hercegovini 30 hiljada itd. (Tabela 12).

Ukupno Prvi svjetski rat iza sebe je ostavio oko pet miliona ove siročadi, pretežno u Evropi. Tadašnja "civilizirana" Evropa nije bila spremna da brzo i kvalitetno sagleda i riješi taj novi društveni problem. Najbolje su se snašli Sovjeti u Rusiji, koji su tom problemu prišli svestrano kao strateški važnom socijalnom i političkom pitanju u nadležnosti države. U Njemačkoj i Francuskoj su ga uglavnom shvatili i rješavali uglavnom kao teško humanitarno pitanje za humanitarne i dobrotvorne vjerske organizacije.

Osnivanjem humanitarne organizacije "SPASIMO DJECU" 1920. godine u Velikoj Britaniji ubrzalo je rješavanje ovog svjetskog problema, jer je pomenuta organizacija svojom propagandom energično nastupila i brzo pridobila uticajne pristalice.

U Bosni i Hercegovini, i tada stvorenoj Jugoslaviji, po ugledu na francuska i druga zapadna iskustva, formirana su brojna **sirotišta** raznih dobrotvornih društava i Crvenog križa. U njima su preživjela

ratna siročad, a i druga viktimizirana i ugrožena djeca, nakon mnogo patnji i potucanja, konačno našla svoje utočište. U Sarajevu ih je bilo četiri, u Tuzli dva, u Mostaru dva, Banja Luci tri, te po jedno u Trebinju, Prijedoru, Visokom, Ljubuškom itd. Oko 640 djece u jednom periodu bilo je smješteno u njima (u Sarajevu 214, Banja Luci 116, Tuzli 78, Mostaru 72 i ostalim mjestima 160), što je samo 2,1 posto od ukupnog broja ratne siročadi u Bosni i Hercegovini (30.000). Ipak, zbog ograničenih sredstava, kapacitet tih ustanova bio je relativno mali i često se mijenjao, pa je mnogo siročadi i dalje lutalo snalazeći se kako je znalo i umjelo, u sveopštoj neimaštini i gladi.

Tabela 12:

Ratna siročad Prvog svjetskog rata (uzorak)

Zemlja	Ukupno siročadi	Broj sirotišta	Broj djece u Sirotištima	Postotak djece u sirotištima
Rusija (SSSR)	2.000.000	240	48.000	2,4
Njemačka	1.000.000	72	6.500	0,6
Francuska	500.000	96	8.000	1,6
Turska	100.000	29	9.200	9,2
Grčka	50.000	18	2.150	4,3
Srbija	80.000	27	2.500	3,1
BiH	30.000	15	640	2,1
Ukupno u uzorku:	3.760.000	497	74.990	2,0

Naravno, pokazatelji u Tabeli 12 su samo približni. Dati su na osnovu nepotpunih podataka CRVENOG KRIŽA toga vremena. Na terenu je vjerovatno bilo više ustanova. U svakom slučaju indikativni su po nekoliko osnova. Prvo, svijest o potrebi što potpunijeg evidentiranja i praćenja toga problema, što u ranijim ratovima nije bio slučaj. Drugo, pojava Crvenog križa i drugih humanitarnih i dobrotvornih organizacija i društava na našim prostorima sa ciljem pružanja pomoći i zaštite djece. Treće, formiranje posebnih domova -

sirotišta i drugih institucija za brigu i zaštitu djece. Četvrto, inaugurisanje institucije "HRANITELJSKE PORODICE" kao društvene akcije, što je ranije bila sporadična praksa, itd.

Na inicijativu Crvenog križa, a i vjerskih institucija, mnoge imućnije porodice, pa čak i siromašne, prihvatale su na brigu i izdržavanje po jedno siroče, rjeđe dvoje. Propaganda je bila nedovoljna i dosta tiha, pa su i rezultati bili slabiji od stvarnih mogućnosti. Ipak, zabilježeno je, primjera radi, u Sarajevu 192 takve porodice, u Visokom 12, u Kaknju 4, u Zenici 29, u Brčkom 17, u Bihaću 26, u Tuzli 16, u Žepču 3, u Prijedoru 9, u Banja Luci 23, u Mostaru 35 itd. Sličnu akciju koncem i nakon rata Crveni križ je vodio i u Sovjetskom savezu, Francuskoj, Srbiji, Njemačkoj i drugim zemljama. Na taj način spašeno je mnogo malih stradalnika, koji su u svojoj duši nosili pečat rata.

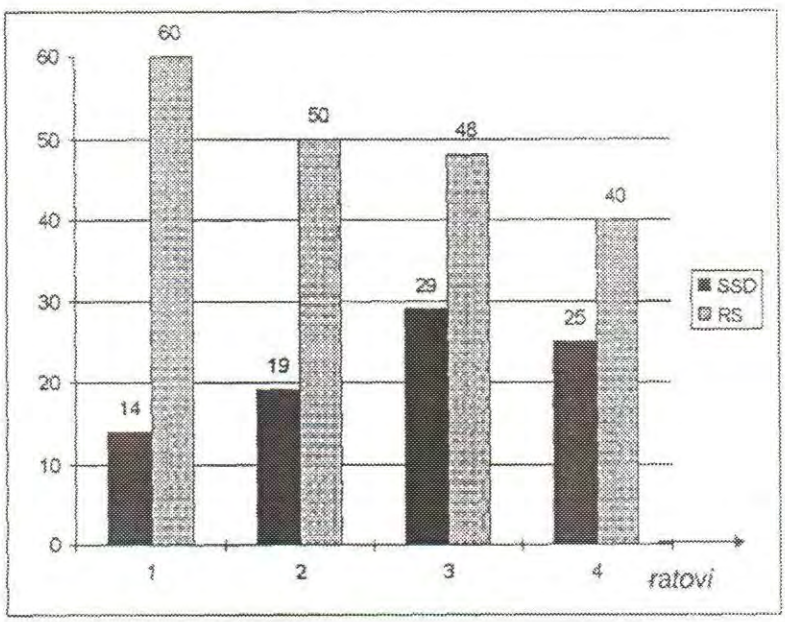

1. *Do 20-tog stoljeća*
2. *Prvi svjetski rat*
3. *Drugi svjetski rat*
4. *Rat protiv BiH 1991.-1995.*

Dijagram 5: Odnos broja smrtno stradale djece i ratne siročadi

Poredimo li statističke pokazatelje smrtnog stradanja djece u ratovima sa pokazateljima o ratnoj siročadi, dolazimo do slijedećih zaključaka:

- Dok je broj smrtno stradale djece u ratovima rastao iz rata u rat, dotle je broj ratne siročadi opadao iz rata u rat idući prema našem vremenu (Dijagram 5);
- U ranijim vremenima broj ratne siročadi u odnosu na broj smrtno stradale djece bio je i do nekoliko puta veći. Tako je do Prvog svjetskog rata iznosio 4-6 puta, u Prvom svjetskom ratu 3 puta i u Drugom svjetskom ratu 2 puta više ratne siročadi nego smrtno stradale djece;
- Sve to, pored ostalog, uslovljeno je ciljevima i tehnologijom vođenja rata.

1.1.1. Kako se postajalo ratno siroče?

Iza brojnih ratnih žrtava ostajala su djeca. Siročad. Ratna siročad. To su postajala na razne načine, u svim ratovima, o čemu kazuju odlomci iz priča ovog autora:

Prva priča:

"...Bježeći od smrti, preko snijegom zavijanog i mrazom okovanog Živaljevskog polja, kolona izbjeglica tromo se kretala. Dubok snijeg, ledeni sjeverac i umor putnika, posebno dječice, usporavali su kretanje. Povremeno bi kolona stala, zbog pojedinih majki koje su ostale van prtine i upirale poglede preko bespuća na zgarišta u kojima je nestajala njihova muka i poneko u metežu izgubljeno dijete. Neke su lelekom od sebe odgonile strah koji podsijeca noge kad glavna opasnost mine. Na tumarajuću kolonu, kao izgubljenu u prostranoj visoravni, spuštao se prvi mrak skrivajući je od zlih ljudi u zlom vremenu.

- Požurite, ne zastajkujte, brže, brže - podsticali su, tiho, prestavljenu kolonu odvažniji muškarci, a ona bi šutke malo ubrzala pa opet, smorena, usporila do novog podsticanja.

Uplašen do krajnosti i osmogodišnji Ramiz je požurivao one oko sebe i tražio od njih da budu tiši, uplašen do krajnosti. Kad god bi se osvrnuo, daleko u tami ugledao bi dvije velike vatre kako rastu i splašnjavaju. Kao da su na nebu pripete, na trenutak su se spajale u jednu veću, pa se opet u roju varnica razdvajale. Dječaku nije bilo jasno da je druga vatra odsjaj prve na niskim oblacima mračnog neba. "Ponovo samo jedna, a maločas su bile dvije", šaputao je hvatajući korak s majkom i opet ga stalno gubio obaziruć se za rasplamsavajućim vatrama koje su ga magijski privlačile.

Dok su izbjeglice zamicale iza jednog šumarka ostavljajući iza sebe vjetrovitu opustjelu visoravan, iz mraka se začuše oštri povici da stanu. "Šta ćemo sad, jadna nam majka!", čuo se šapat prestravljenih žena. "Gotovi smo", mrmljali su domaćini više za sebe, obaziruć se lijevo-desno u bezizlazu.

- Kud ste krenuli, narode, kuda idete? - obratiše se zbijenoj gomili četvorica naoružanih pridošlica, zamotanih glava i šubara u crvene šalove.

- Naše selo su... zapalili i pobili mnogo čeljadi, a mi smo izbjegli... Idemo u Osovo da se sklonimo kod rodbine...

- A ko je zapalio, ko pobio toliku čeljad?

- Ne znamo... ne poznajemo ih... - bojažljivo odgovoriše najstariji domaćini nastojeći da pred neznancima ne kažu ništa loše. Ostali putnici, skamenjeni, iščekivali su rasplet. Mrak je skrivao njihova ublijedila lica, unezvijerene poglede pune molbe i nade, podrhtavanje donje vilice koju nisu mogli da smire...

- Znate šta, narode - brižljivo će jedan od pridošlica. - Žene i djeca neka produže za Osovo, a vi odrasli muškarci poći ćete s nama da pod našom zaštitom prikupite nešto haljinke i hrane za svoju čeljad, trebaće vam. Usput ćete pronaći i ponijeti koje zaostalo dijete.

Žene zapomagaše, djeca propištaše, nasta komešanje i galama. Domaćini zavapiše da ih ne vraćaju... Sve je bilo uzalud. Pridošlice su

izdvajale, jednog po jednog, odrasle muškarce i izraslije dječake stalno ponavljajući da će se brzo vratiti natovareni potrebnom odjećom i hranom, a možda i s nekim od izgubljene promrzle djece. Pokoji domaćin se pokoleba i presta opirati izdvajanju. I neke žene povjerovaše u slatkorječivost neznanaca nadajući se spasu zaostale djece. Tako se oformiše dvije kolone i krenuše u suprotnim pravcima...".

Druga priča:

"Dok smo u hladovini kruške jeribasme istresali na hrpe svoju nagradu za strah, Hamza se udari šakom po čelu:

- Uh, zaboravio sam vam nešto kazati. Čuo sam da između onih mina na kolju Nijemci zakopaju i poneku u zemlju, pa kad na nju staneš...

- Sad je kasno, a da sam to znao ne bih išao - veli Bajro.

- Ne bih ni ja - tiho izusti Mustafa i istog trena osjeti da mu se zamanta u glavi, a niz lice mu potekoše suze. Nikada prije ni poslije nisam vidio tako krupne suze! I dok su se one okrupnjavale i sasvim polahko klizile niz lice kao da ih nešto zaustavlja, dječak je u nekom bunilu vidio sebe odraslog, krupnog starijeg čovjeka bez kose, kako pada dok pomaže ranjenom komšiji, pogođenog pamom za kojim je sjedio Jozo. Plače za samim sobom! A onda se, odjednom, ponovo našao u prasku i vatri pokolja na Drini, u danu kada je postao ratno siroče... I meni je pred očima, čuvši Hamzine riječi, bljesnula smrt, kao onda kada je četnički bajonet kretao da me pribode za zemlju. Taj bljesak, u sekundi se pretvori u zapaljenu štalu u koju su nas utjerali, u eksplozije ručnih bombi ubačenih među nas, u užasnu pisku djece i zapomaganje majki...".

Treća priča:

"...Kada kolonu zbjega pod planinom sustigoše, nasta strka i metež. "Pod nju ću se zavući", pomisli i istog trena potrča. Za njim je vjetar prihvatao pokrenuti snijeg i podizao ga stvarajući snježne kovitlace.

S lahkoćom se pod smreku zavuče iskoristivši nešto slabije njeno nalijeganje na onom dijelu koji čini ugao spajanja dviju površina zemljišta. Pod širokim granama ukaza mu se udubljenje u zemlji, kao pukotina, iz koga su dolazili mrak i toplina. Dječak se nogama zavuče u to udubljenje, do glave, polegavši potrbuške, osluškujući šta se vani dešava. Čuo je povike i pojedinačne pucnje, vrisku djece i žena, pomiješane sa fijukanjem vjetra. Ništa nije vidio iako mu je svjetlost dana probijala snijeg na grani smreke. Nije ni pokušavao da vidi kako ne bi stresao snježni pokrivač. Čuo je u blizini i muške glasove odraslih, ali nije razumio šta govore. Ubrzo se sve utiša a pojedinačna pucnjava udaljavala se.

Ležeći na neravnoj zemlji skloništa dječak je šutio iščekujući. Drhtao je od straha, svjestan u kakvoj se opasnosti nalazi. "Smreka me spasi... A, opet, da nisam znao da se pod nju može zavući, ne bih se toga ni sjetio... Dobro je što smo se ponekad, ranije, igrali skrivanja pod smreku...", razmišljao je dok mu je srce ubrzano kucalo. "Šta da radim?... Ako izađem, mogu stradati, oni su sigurno još okolo, možda i tu u blizini. Neću izlaziti", ote mu se šapat preko usana. "A šta ću kada dođe noć?... Ah, pa već je noć u ovoj rupi..." Kroz glavu mu sinu poredba s mišom: i miš pred mačkom umakne u rupu, a onda otud izviruje i čeka da ona ode...".

Četvrta priča:

"... Kolona izbjeglica. Žene, starci i djeca. Neki bez obuće, u čarapama. Neki bez kaputa i kape na glavi. Bježali su. Polagano, ali su odmicali od goleme vatre njihova sela. Djeca pomodrila od hladnoće cvokotala su zubima, a neki i plakali. Majke su zabrinuto odhukivale: "Uh, šta li će od nas biti". A ljute snježne pahuljice neumorno su zasipale prtinu ispred i iza njih.

Tada je on bio dijete, u devetoj godini. Išao je u koloni za majkom koja je nosila bolešljivog dvogodišnjeg Mustafu u naručju. Majka je bila ranjena u nogu, na dva mjesta. Nije se žalila. Na sebi je imao džemper i debele lanene gaće, a na nogama samo vunene čarape podšivene telećom kožicom.

"... I kako sam samo mogao onako mali izdržati toliki put po snijegu i velikoj hladnoći? Strah, valjda. Pa i druga djeca su išla i nisu plakala. Plakala su ona koju su majke nosile. I Mustafa je plakao i vrtio se, a majka je jedva koračala. Boljele je rane. Toga se dobro sjećam. Samo, koju ono rječicu prešosmo? Preko debelog brvna smo jedno po jedno prelazili. Rječica je bila gotovo potpuno zaleđena. Ih, kako se majka bojala preći preko brvna. Drhtala je...

... Onda smo naišli pored nekih mlinova. Bilo ih je nekoliko. Poviš njih stara drvena džamija, a okolo pet-šest kuća. Selo, seoce. A naše selo već je bilo u pepelu i ruševinama. Sva sela u onom kraju... Mještani izišli iz kuća i nijemo posmatraju putnike. Neki od njih utrčavaju u kuće i mlinove iznoseći otud komade kukuruze, pite, hljeba. Dijelili su majkama, a one rasparčavale djeci po nekoliko zalogaja. Djeca su prestala da plaču, a onda su majke plakale...

"Gore su četnici", upozorili su mještani pokazujući pravac uz put. Moralo se okrenuti lijevo, uz strmo šumovito brdo. Siromah, Mehaga, koliko se namučio praveći prtinu. Stalno je gazio prvi. Svaki čas je neko padao. I majka je pala, dvaput. Okliznula se. Dodirima ruku uzdrmana stabla i grane sručivala su snijeg na glave izbjeglica. Djeca su plakala, majke su plakale... Iznenada je zapucalo. Sa desne strane, malo podalje, gore kud smo se bili zaputili. Mehaga je stao. I svi ostali, kao skamenjeni. Unezvjereno su se zgledali. "Moramo brže, da nas ne presretnu", rekao je Mehaga i krenuo. Klizalo se. Odrasli su prtili djecu na leđa, četveronoške grabili uz brdo. Ugrijana i mokra od znoja kolona se sve više izduživala. Majka je jecala. Češće je padala. Bila je jako blijeda i iznemogla. Rekla je jednoj ženi: "Šta ću, draga sestro, ne mogu ga više nositi". Tada je zapucalo još jače, i bliže..."

* * *

Dakle, nudimo literarni odgovor na postavljeno pitanje, koji se odnosi na sva tri posljednja rata u Bosni i Hercegovini. Iz odgovora razaznajemo da je samo vrijeme dešavanja različito, a sve drugo je isto: prostor, počinitelji, način zločinstva i žrtva.[121]

---

[121] Ramo Arnautović, BJELINA BOLA, Zenica 1998., str. 37-38, 47, 16-17, 11-14.

1.1.2. Složenost stradanja djece

Ratna siročad koja su preživjela ratne torture čine posebnu skupinu djece, sa nekim zajedničkim osobinama stečenim ratnim stradanjima. Mahom su mnogo propatila. Torturama prestrašena. Nespavanjem izmučena. Gladovanjem iscrpljena. Dubokom tugom ispunjena. Ta djeca su drugačija od ostale siročadi. Za svoje godine mnogo zrelija, ozbiljnija. Razmišljaju gotovo kao odrasli ljudi. Racionalna i nepovjerljiva. Često "pohlepna" i "sebična". U njihovim grudima stalno tinja posebni nemir, tjeskoba, bol. Češće nego kod druge djece iz tih grudi iskrada se tihi uzdah kao olakšanje. Samo njima znan i razumljiv. Drugi to kod njih ne zapažaju. Ili na to ne obraćaju pažnju. Ona stoički u svojim grudima nose taj golemi sindrom rata. Kroz cijeli život. I samo povremeno uzdasima oslobađaju dio toga sindroma. Cio nikada. Zato stalno u mislima za nečim tragaju.

Ni plač im nije kao kod druge djece. Naime, kada slušamo dječiji plač u normalnim životnim okolnostima, izgleda nam prijatan, dobroćudan i mi osjećamo toplinu i podršku prema onome čiji je plač. Obično se osmjehnemo i pomislimo nešto lijepo o djetetu i djeci. U ratnim okolnostima djeca ne plaču kao u normalnim; njihov plač je tih, prigušen, napregnut, tvrd, sa grčom i strahom na licu, manje glasan. Kod čovjeka koji ga sluša izaziva jezu i saosjećanje... Kod ratne siročadi, međutim, u ratu (gdje se događaju torture) nema plača, ne vidi se, on se događa u djetetu a ono ga ne pokazuje; ono što se u tom momentu vidi je boranje oko očiju, po čelu i oko usta. U tim trenucima dijete doživljava ratne torture kao odrastao čovjek... To je užasno tužno, i direktno pogađa srce...

Nakon rata ratna siročad često plaču, ali osamljena, na nekom skrovitom mjestu. Ona ista djeca koja u vrtlogu rata nisu plakala! Plač im je obično žestok, napinjući, sa obilnim suzama "u potocima" kao da nadoknađuju ratnu sušu. O tome nikome ne kazuju. Niko za to ne zna izuzev ako se po očima ne vidi - isplaču se pa onda opet u igru ili

učenje. Povod za plač može da bude bilo šta. Jednom je to pjesma o siročetu "Zelen lišće goru kiti", kada do njihovih čula dopre glas pjevača iz komšiluka; drugi put jabuke koje drugoj djeci donosi rodbina; treći put neka priča iz knjige; nostalgija za zavičajem...

I kada u očaju ili strahu prizivaju nekoga (na primjer "šta ću sad, majko moja"), mlađa ratna siročad obično ne spominju majku, što bi bilo normalno, već nekog drugog njima dragog. Ili ne prizivaju nikoga. Na majku nisu navikla jer su rano ostala bez nje, pa takvo iskustvo nisu stekla. Slično je i sa zavičajem. Mlađa ratna siročad mahom ne znaju odakle su i kako im se zavičaj zove, u njemu su kratko živjela i nisu o njemu stekla nikakva iskustva osim posljednjeg - stradanje. Zato su prema zavičaju indiferentna. Ne osjećaju da ga imaju, da ga vole i da mu teže. Čak ga mnogi i ne prihvataju. Kasnije to osjećaju kao hendikep, što nadomještaju ljubavlju prema mjestu boravka i okoliša u kome im je bilo lijepo, prema zgradi eventualnog dječijeg doma, domskom dvorištu... To je za mnoge njihov zavičaj, onaj pravi kojem se često vraćaju.

Dakle, stradanje djece u ratu je najsloženije. U genocidnom ratu naročito. U njemu djeca gube sve: od igračaka i drugih radosti do slobode, djetinjstva i najbližih srodnika. I sve te gubitke sa dubokom tugom preživljavaju. Na način kako to samo djeca čine. Uspomene na izgubljeno kod njih su uvijek svježe i vrlo jake do kraja života. Zato, kad ponovo dođu do nečeg dragog što su u ratu izgubila, ta djeca se grčevito trude da to zadrže. Otuda prividna pohlepa i sebičnost. Ona najčešće nije njihova urođena karakterna osobina, već stečena i naturena. I privremena. Djeca žive sa svojim složenim ratnim teretom u duši. A taj teret su slike neljudskog ponašanja siledžija u uniformi ili bez uniforme. Mnogo, bezbroj slika. Uvijek živih u svijesti dječijeg bića, a kasnije odrasla čovjeka. Pa onda stah, stoput dodavan u malehni nejaki organizam. Kao u kakvu rastegljivu vreću u kojoj uvijek mjesta ima.

Sve to, posredno ili neposredno, našlo je odraza u duši i tijelu djece. Kao nemir. Kao breme. Golemo breme! Mnogi misle da djeca i to lahko zaboravljaju. Možda neka, to jest ona koja nisu prošla ratne torture neposredno, ali i ona rijetko. Ratna siročad, međutim, to nikada

ne mogu zaboraviti. To je u dubini njihvog bića. U svakom mišićnom vlaknu. U svakom nervu. Kao kakva neizlječiva bolest. I kao što hronični bolesnik šutke nosi svoju bolest, tako ratno siroče nosi svoje ratne tegobe i sjećanja. Tiho i istrajno, ne pokazujući to svojim vršnjacima i okolini.

I mnoga ostala viktimizirana djeca, ona koja su prošla iste ili slične torture a nisu izgubila roditelje, slično osjećaju ali sve u mnogo blažoj formi, pa je i njihov oporavak lakši i brži.

2. Drugi svjetski rat

Po složenosti ratnog tereta kod djece, Drugi svjetski rat je poseban među ratovima. To proizilazi iz njegovih fašističkih ciljeva. U njemu su više nego i u jednom ranijem djeca bila izložena direktnom i namjernom fizičkom uništavanju, ili brutalnom planskom zlostavljanju. Indirektna stradanja bila su još masovnija, sveobuhvatnija i suptilnija. Posebno kada su u pitanju ratna siročad i polusiročad, kojih je skupa u Bosni i Hercegovini, prema zvaničnim podacima, oslobođenje zemlje 1945. godine dočekalo 151.916 (Tabela 15).

Formiranje dugog spiska jugoslavenskih siročića počelo je bombardovanjem Beograda, Sarajeva i drugih gradova 6. aprila 1941. i ubistvima nepoželjnih ljudi i rodoljuba širom zemlje prvih dana okupacije. Sa jačanjem fašističkog terora "novog poretka" u kratkom predustaničkom periodu naglo je rastao i broj ratne siročadi. To je naročito izraženo u zapadnoj Slavoniji, Lici, Baniji i Kordunu, Bosanskoj krajini, Hercegovini i istočnoj Bosni. Otpočinjanjem i razvojem narodnog ustanka, broj ratne siročadi dalje se povećava i u drugim krajevima zemlje, posebno u zapadnoj i južnoj Srbiji, dijelovima Crne Gore i Makedonije. Umnožavanje kolaboracionističkih organizacija i grupa, drastično se odražavalo i na broj ratne siročadi i ostale viktimizirane djece.

Tako je jedan četverogodišnji Jovo iz Foče dospio u sabirni logor Alipašin most u Sarajevu, a odatle u dječije domove Zagreb, Križevce i Suhopolje kod Virovitice pod imenom Ivica;

Jedan desetogodišnji Lazo iz okolice Mostara zaustavio se u Mataruškoj Banji, u dječijem domu okruženom bodljikavom žicom i prebogatom fizičkim i duhovnim torturama nad djecom;

Jedan devetogodišnji Ejub iz okolice Rudog, sa dvije mlađe sestre, tumarao je istočnom Bosnom prihvatajući dragocjenu pomoć dobronamjernih ljudi svih nacionalnosti;

Jedan desetogodišnji Josip iz bribirskog sela Štale, sa još troje braće i sestara, rano je upoznao ličke pragove koji mu život spasiše;

Jedna dvogodišnja Mulija iz okolice Višegrada zaostala je u metežu pokolja i nakon dva dana lutanja šumom spašena od slučajnog prolaznika;

Jedna šestogodišnja Ljubinka iz okolice Pive izvukla se ispod mrtve majke u pokolju i prepustila milosti dobročinitelja;

Jedna sedmogodišnja Lejla iz livanjskog Partizanskog dječijeg doma trpila je glad, umor i hladnoću pješačeći u koloni zbjega preko Zlopolja, Neretve i Sutjeske do Durmitora, pa ponovo do Sutjeske;

Jedna petogodišnja Sajma iz Foče vidjela je strahote drinskog mosta i stradanja svojih najbližih, zamrzivši zbog toga riječ most;

Jedan sedmogodišnji Rade sa sestricom Jelom potucao se po beogradskim podrumima, gladan, go i bos, otimajući mir pacovima;

Jedan osmogodišnji Milan sa banatskog salaša ostao je sam samcat da razmišlja glavom odrasla čovjeka;

Jedna četverogodišnja Sevda iz rogatičkog sela Živaljevića izbjegla je pokolj, ali je promrzla u snijegu decembarske noći;

Jedna šestogodišnja Anđa iz okolice Doboja prerano je osjetila najam i čuvanje tuđe stoke za koru hljeba;

Jedna devetogodišnja Ana iz okolice Maribora ostala je bez brojne porodice, lutala selima primajući svačiju pomoć, a onda je protjerana u Srbiju zajedno sa ostalim narodom;

Jedan desetogodišnji Dragan iz okolice Kičeva bio je pretučen bugarskim korbačem i bačen zajedno sa mrtvim tijelima njegovih najbližih.

Dug je spisak malih stradalnika koji su preživjeli ratne torture silnika i postali svjedoci, ponegdje jedini svjedoci nerazumljive pohlepe i nepotrebnog stradanja. U svim krajevima bivše Jugoslavije, negdje više a negdje manje, i u svim narodima. Ponajviše u Bosni i

Hercegovini, zbog ciljeva fašističkih okupacionih sila, ustaškog i četničkog pokreta. Od ukupno oko 300 hiljada preživjele ratne siročadi u Jugoslaviji, u Bosni i Hercegovini ih je bilo oko 152 hiljade (tabela 15). Oni su rat osjetili na svojoj koži i sve dobro zapamtili. Pritom su imali i sreće - ostali su živi. Da potvrde vječnu istinu: da se ništa ne može sakriti, pogotovo nedjelo. Mnogi njihovi vršnjaci (njih oko 170.000 u BiH), nisu imali takvu sreću i ne mogu da svjedoče jer su zauvijek nestali. Gotovo da nema kraja gdje nije bilo stradanja djece. A posebna priča su logori za djecu ili dijelovi logora Jasenovac, Gradiška, Jastrebarsko, Gornja Reka, Sisak, Rab, Banjica, Jajinci, Sajmište, Đakovo, Vitez i drugi gdje su djeca, mučena glađu i zarazama, masovno umirala prije nego što i dođu na red za druge torture.

2.1. Načini spašavanja djece

Iskustva iz Prvog svjetskog rata (svijest o samospašavanju; sklanjanje u šumu, pećine i zemunice; pravovremeno bježanje; rad Crvenog križa; rad humanitarne organizacije "Spasimo djecu"; rad sirotišta; uloga hraniteljskih porodica; neorganizovanost državnih službi za brigu o djeci itd.) bila su dragocjena, jer su neka od njih odmah na početku novog ratnog vihora primijenjena u mnogim krajevima, pa je i stradanja djece bilo manje nego tamo gdje su ta iskustva ignorisana.

2.1.1. Evakuacija djece

Blagovremenim izmještanjem dijela porodice iz rizičnih područja življenja u sigurnija - bio je razuman način spašavanja djece neposredno prije i na početku rata. No, takav oblik zaštite u početnoj fazi Drugog svjetskog rata nije imao šire razmjere, pa su se dogodila tragična iznenađenja kod svih naroda u Bosni i Hercegovini: Jevreja i Roma na

cijeloj teritoriji, Srba u zapadnoj i sjevernoj Bosni, Hrvata u istočnoj Bosni i istočnoj Hercegovini, Bošnjaka u istočnoj Bosni, istočnoj Hercegovini i dijelovima zapadne Bosne. Genocid su doživjeli svi ti narodi, neko u većoj a neko u manjoj mjeri, i svi su time bili zatečeni. A glavni počinitelji genocida su njemački Treći rajh, ustaše i četnici, t.j. okupator i domaće petokolonaške vojne ili poluvojne formacije.

Željeni pravci evakuacije i sklanjanja za porodice bosanskih Srba bila je Srbija i Crna Gora, za porodice bosanskih Hrvata centralna Bosna, Posavina i Hrvatska, a za porodice Bošnjaka doline rijeka Bosne, Neretve i Une. Samo bosanski Jevreji i Romi nisu imali sigurnog pravca evakuacije i sklanjanja prije nego će uslijediti hapšenja i deportacije u konclogore. Većina hrvatskog življa (oko 76%) iz istočne Bosne i istočne Hercegovine blagovremeno se sklonilo na željene lokalitete, uglavnom u centralnu Bosnu. Isto su postigli, u nešto manjem procentu (30%), i Srbi istočne Bosne i istočne Hercegovine prelaskom preko Drine u Srbiju sve do Pirota i Niša, odnosno u Crnu Goru. Samo manji procenat (5,6%) imućnijih i bolje informisanih Bošnjaka na vrijeme su sklonili dijelove ili cijele porodice u Sarajevo, Tuzlu, Mostar i druge veće gradove. Pa ipak, gledano u cjelini, malo je djece na ovaj način spašeno. Zbog neodlučnosti ili materijalne nemogućnosti porodica za **pravovremeno** izmještanje iz ugroženih područja, ili zbog neorganizovanosti i slabe procjene budućih zbivanja u ratu. Naravno, objektivne okolnosti, ciljevi i genocidni karakter rata, te nedovoljna obavještenost uticali su na sve to. Čak i planirana organizovana progonstva i deportacije srpskog naroda u Srbiju od strane vlasti NDH u BiH, praćena hapšenjem muškaraca, zastrašivanjem i drugim torturama svih, nisu značajnije povećala brojnost spašene djece od fizičkog uništenja. U periodu juni-avgust 1941. godine na taj način u Srbiju prebačeno je oko 4.520 djece iz 20 srezova Bosne i Hercegovine i još 1.272 djece do konca oktobra iste godine.[122]

---

[122] Dr Slobodan D. Milošević, navedeno djelo, str. 150-161.

Istovremeno teklo je neorganizovano, pojedinačno i grupno spašavanje naroda i djece bjekstvom u Srbiju i Crnu Goru. Cijeni se da je do jeseni 1941. godine iz Bosne i Hercegovine na taj način spašeno oko 35-45 hiljada djece.[123] "Hrvatski i muslimanski živalj se kretao u pravcu zapadnog, a srpski istočnog dela zemlje... često pod kišom kuršuma, ispred čega se narod sklanjao da bi zaštitio gole živote".[124] Međutim, prelazaka preko Drine u tom periodu bilo je i iz suprotnog pravca, iz Srbije.[125] To znači da izbjeglicama u izbjeglištvu nije bilo dobro, pa su u svom zavičaju pokušavali naći bolje uslove za preživljavanje, rizikujući vlastite živote, a neki i živote vlastite djece. To im se često događalo, jer je prividni mir bivao kratkog vijeka, pa bi nastupio novi val nasilja i stradanja djece. Isto se to događalo i bošnjačkom narodu u istočnoj Bosni nekoliko puta 1941-1943., a i u drugim krajevima. To je na svojoj koži iskusio i autor ovih radova u tri navrata. Narod je napuštao svoja privremena staništa u izbjeglištvu nadajući se koliko-toliko snošljivom miru, ali bi redovno zapadao u nove nevolje u kojima su stradali svi, a najviše djeca.

Kasnije, od strane Narodno-oslobodilačkog pokreta organizovanom evakuacijom djece iz najugroženijih krajeva BiH u Egipat koncem 1943. i početkom 1944. godine, spašeno je na hiljade mališana svih nacionalnosti. U osam logora bilo je smješteno 10.264 djece, od čega preko 5.000 djece do 7 godina starosti. Vladali su teški životni uslovi, djeca su trpjela i umirala prilagođavajući se novim klimatskim uslovima, ali je to stradanje bilo kudikamo blaže i podnošljivije nego u ratom zapaljenoj domovini. "I eto tu, u veoma oskudnim uvjetima života, u pustinjskoj klimi, s velikim dnevnim amplitudama, s temperaturom dana i do +60 stepeni Celzijusa, te prohladnim noćima, s minimalnim higijenskim uvjetima, s avitaminiziranom ishranom..., u

[123] Isto, str. 153, 157, 249.

[124] Isto, str. 248.

[125] Isto, str. 308.

oskudnoj odjeći i obući, šatorskom skloništu te bez mnogih drugih potrepština u toj tuđoj i dalekoj zemlji, trebalo je živjeti. I živjelo se!... Vodila se borba za goli život svakog pojedinca, za ljudske potrebe življenja, za unutrašnje stvaralačko bogatstvo svakoga, te za život u jedinstvu zajednice. Jedino se tako i moglo opstati. I opstalo se".[126] Istovremeno, organizovana evakuacija djece tekla je u pravcu Italije (npr. dječiji dom u Gravini - Gravinadi Puglia), otoka Visa, Dalmacije (npr. grupa dječijih domova u Splitu), Vojvodine sa većim brojem dječijih domova i djecom iz BiH, te u Srbiju, pa čak i u Bugarsku (vidjeti Zbornik radova "DECA, RAT, REVOLUCIJA", str. 395-396).

2.1.2. Smještaj u druge porodice

Spašavanje bosanske djece, posebno ratne siročadi bez oba roditelja, počelo je organizovanije kada se uvidjelo da su se okupatori i njihovi domaći saradnici nemilice okomili na najmlađi dio populacije stanovništva. Iz sabirnih logora, pa čak i iz koncentracionih logora, aktivisti NOP-a, patrioti Crvenog križa i građani izvlačili su djecu snalazeći se na razne načine i smještali ih po legalnim bolnicama i prihvatilištima, ili su ih privremeno raspoređivali po porodicama.[127] Tako su, na primjer, seljaci i građani Siska išli u logor i tražili da im se povjere bar najmlađa djeca izvlačeći ih što više, čak su ih i krali iz transportnih vozova na usputnim stanicama. Isto je činjeno na kolodvoru u Zagrebu gdje su transporti duže zadržavani, a izbavljenu djecu su dalje zbrinjavali služeći se ilegalnim kanalima. Za tu djecu je na Perjavici kraj Zagreba osnovana ilegalna bolnica, koja je imala funkciju dječjeg doma i radila cijelim tokom rata. Na taj način je u ljeto i jesen 1942. godine od 13.000 djece u 53 transporta izbavljeno 8.000

---

[126] Danica Nola, ZBJEG EL ŠAT - ZBJEG SVOJE ZEMLJE U TUĐINI, Zbornik radova DECA, RAT, REVOLUCIJA, Beograd 1981., str. 378.

[127] DECA, RAT, REVOLUCIJA, zbornik radova, Beograd 1981., str. 26-27, 129-135, 288-309, 348-385.

krajiških dječaka i djevojčica. (U tim akcijama naročito su se isticali aktivisti NOP-a i Crvenog križa Josipa-Tatjana Marinić, prof. Kamilo Bresler i Janja Koh-Koch).

U Ljubljani je 107 djece ilegalno boravilo po porodicama tokom cijelog rata, mijenjajući porodice više puta, jer su organi njemačkih i talijanskih okupacionih vlasti nastojali da ih otkriju i iskoriste za svoje ciljeve i ucjene. Niti jedno dijete nije otkriveno. Možemo zamisliti kako je bilo toj djeci stalno se navikavati na nova lica u novim porodicama i ponašati se svjesno, krijući svoj identitet. To su mogla podnositi samo ratna siročad koja su već pretrpjela ratne strahove i torture i mogla da se ponašaju kao odrasli ljudi. Kakvi su bili ti ljudi, ti njihovi dobročinitelji, koji su rizikovali svoje živote i živote svoje djece da bi spasili tuđu djecu? U svakom slučaju to su bili neobični ljudi vrijedni divljenja i svakog poštovanja. Heroji u punom smislu riječi. Kao i organizatori cijele akcije, pripadnici NOP-a Slovenije (Ana Ziherl, Lidija Šentjurc i drugi).[128]

I u Beogradu i Srbiji brojne porodice zbrinule su djecu izbjeglica i ratnu siročad iz Bosne i Hercegovine. Pod uticajem aktivista NOP-a, patriota Crvenog krsta i dobronamjernih građana, naročito u Beogradu. Akcija spašavanja djece prognane ili izbjegle iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske tekla je neprekidno cijelim tokom Drugog svjetskog rata.[129] Za razliku od drugih krajeva, ovdje je to, sve bilo pod okriljem njemačke okupacione vlasti, koja je ovdje imala nešto drugačije ciljeve i interese.

U prvim mjesecima, zbog velikog priliva prognane, deportovane i izbjegle djece iz BiH prednost je data smještaju po drugim porodicama koje su dobrovoljno primile po jedno dijete. Drugi vid pomoći je dobrovoljno prihvaćena obaveza velikog broja porodica da finansiraju izdržavanje izbjegličke djece u dječijim ustanovama i siromašnim

---

[128] Ada Krivic, BRIGA O UGROŽENIM PORODICAMA SA DECOM U LJUBLJANI, zbornik radova DECA, RAT, REVOLUCIJA, Beograd 1981., str. 294.

[129] Dr Slobodan D. Milošević, navedeno djelo, str. 293-307.

porodicama. Treći vid pomoći bio je novčana pomoć kolaboracionističkih vlasti izbjegličkim porodicama na ime brige o djeci, a četvrti otvaranje ljetovališta i dječijih domova za ovu djecu.

Dakle, subjekti u Srbiji ozbiljno su shvatili problem brige za djecu i relativno uspješno ga rješavali u datim okolnostima, koje su bile veoma teške, jer se prema izvještaju "Komesara za izbeglice i preseljenike T. Maksimovića... na teritoriji Srbije nalazilo registrovanih 65.237 izbegličkih porodica sa 117.667 osoba. Ove porodice imale su 62.050 dece ispod 14 godina... (35.141 iz zemljoradničkih porodica, 4.653 iz radničkih, 3.560 iz zanatlijskih, 2.377 iz trgovačkih, 11.415 iz činovničkih i 1.929 iz porodica privatnih činovnika)".[130] A to znači da je ugrožene djece bilo znatno više ako se gornjoj cifri dodaju i djeca iznad 14 godina starosti. Kako je priliv takve djece stalno rastao, koncem 1942. godine pristupilo se, pod uticajem NOP-a, masovnijem otvaranju domova za izbjegličku djecu po Beogradu i okolini, zatim u Banji Koviljači, Mataruškoj Banji i drugim mjestima po Srbiji. Te domove pretežno su organizovale dobrotvorne i vjerske organizacije, Crveni krst i grupe pojedinaca (kao što je učinila grupa mladih beogradskih trgovaca na Dedinju), ali i vlast tadašnje Srbije zbog određenih interesa.

Pored aktivista NOP-a, te odobravanja okupacionih i kolaboracionističkih vlasti u Bosni i Hercegovini, akciju spašavanja djece vodile su vjerske i dobrotvorne institucije i društva, po čemu muslimansko dobrotvorno društvo "Merhamet" i rimokatolički župni uredi zauzimaju počasno mjesto u srcima svih preživjelih malih stradalnika toga vremena, među kojima je bio i autor ovog teksta. Već od decembra 1941. i početka 1942. godine pa do kraja rata institucija "Merhamet" uz veliku pomoć aktivista NOP-a u toj instituciji vodila je svojevrsnu bitku za spas muslimansko-bošnjačkog naroda koji je bio ugrožen sa svih strana. Kolone izbjeglica kretale su se u svim pravcima.

---

[130] Isto, str. 299.

Trebalo im je obezbijediti kakav-takav smještaj, ishranu i druge potrebe. "Merhamet" je bio najistrajniji i najuspješniji u tome. Naravno, nije bio sam, a imao je i svesrdnu podršku Islamske zajednice.

Mnogi gradovi i manja mjesta primili su izbjeglice i pomagali im. "Mi stariji učenici sarajevske Medrese i studenti teologije - s ponosom kazuje **Bahrija Abdagić** iz Donjeg Vakufa - bili smo organizovani tako da smo činili "dvojke" ili "trojke" za određenu ulicu ili rejon, pa smo obilazili muhadžirske porodice i donosili im ono što bi prikupili kao pomoć od imućnijih porodica. Ja sam bio u paru sa OMEROM MAŠOVIĆEM iz Sarajeva i svakodnevno smo obilazili muhadžirske porodice, naročito ako su imale nekog bolesnika ili sitnu djecu bez oca ili majke, nosili im mlijeko, varivo, hljeb, brašno i druge namirnice. Posebno smo se trudili da sitna djeca budu koliko-toliko podmirena. Oni su nam bili toliko zahvalni. To smo im iz očiju čitali, što je na nas djelovalo kao injekcija da još više radimo. Bilo je teško, ali bilo je i časno..." Mnoge imućnije porodice primile su na izdržavanje i brigu po jedno ili dvoje djece - stradalnika. Po svim sigurnijim gradovima i mjestima Bosne i Hercegovine. Slične aktivnosti provodili su i mnogi rimokatolički župni uredi u Bosni i Hercegovini, naročito u srednjoj Bosni i Posavini.

a) Primjer Žepča

Ilustracije radi navodimo primjer Žepča, malog mjesta u koje je početkom jeseni 1942. godine, posredstvom vjerskih dobrotvornih organizacija, pristiglo 62 dječaka i djevojčice, koji su prije toga preko svojih glava preturila pokolje, paljevine, drinske mostove, bježanja po snježnim bespućima, smrzavanja, gladovanja, bolesti... Primili su ih dobročinitelji iz Žepča i okoline, i to:[131]

---

[131] Arhiv BiH, fond NDH, K.5 (Izbjeglice), dok.VŽ. br 11182/43., i K.6, dok. bb (Spisak djece smještene po porodicama).

Ko je primio dijete	Prezime i ime djeteta	Godine starosti Djeteta	Odakle je dijete
Agić Osman	Delihasanović Hasan	11	Rogatica
Ajanović Fehim	Karaman Nezir	9	Višegrad
Ajanović Ibrahim	Kustura Šaćir	10	Rogatica
Alić Hata	Bašić Ismet	9	Međeđa
Alijagić Hazba	? Husnija	7	?
Antolović Niko	Dumandžić Blaž	-	Kupres
Babinjac Ibrahim	Arnautović Pemba	6	"
Bagarić Petar	Romić Tomo	-	Stražbenica
Bakulić Kata	Mihaljević Cvita	-	"
Barbarić Ivo	Svalina Mara	-	"
Begić Hamdo	Bulbul Mehmed	10	Višegrad
Berberović Midhat	Pustahija Mušan	10	Rogatica
Berberović Omer	Hurić Izet	8	Čajniče
Bešlagić Smajo	Poljo Mustafa	9	Višegrad
Bogdić Šaćir	Čelik Derviš	6	Višegrad
Čaušević Husnija	Pustahija Atif	8	Rogatica
Čaušević Nazim	Begić Zehrid	8	Sokolac
Ćatić Ismet	? Sabira	8	Višegrad
Ćurić Mijo	Sontra Ruža	-	Kupres
Delić Rasim	? Delva	6	Višegrad
Dervišić Ahmet	Lemezan Hatema	10	Višegrad
Dunđer Niko	Bušić Jandro	-	Kupres
Galić Ilija	Jaman Milica	-	"
Galić Karlo	Čolić Slava	-	Osmajlije
H.Hasanović Hasan	Arnautović Bulka	9	Rogatica
Hrkaš Jozo	Mihaljević Mijo	-	Zloselo
Huseinagić Zilha	Lemezan Almasa	7	"
Kenović Mustafa	Džindo Hanifa	12	Sokolac
Komšić Ilija	Žulj Stipo	9	Kupres
Kutlešić Marijan	Romić Mirko	-	Stražbenica

Ko je primio dijete	Prezime i ime djeteta	Godine starosti Djeteta	Odakle je dijete
Liskovica Mustafa	Arnautović Sevda	4	Rogatica
Lukić Stjepan	Dumandžić Marko	-	Kupres
Malićbegović Ibrahim	Arnautović Šaban	6	Rogatica
Mandurić Ilija	Žulj Anto	-	Kupres
Martić Ivan	Bagarić Marko	-	Stražbenica
Mehić Ahmet	? Fatima	7	Višegrad
Mehić Hamdo	Bašić Bajro	11	Višegrad
Momčinović Mladen	Lovriš Anto	-	Kupres
Mujagić-Firmić Arif	Durak ćazim	-	?
Muslić Asim	Arnautović Ramo	9	Rogatica
Pavković Petar	Ivić Ivan	-	Rastićevo
Petrović Petar	Galić Silverija	-	Stražbenica
Prasko Nezir	Pustahija Omer	11	Rogatica
Prijić Hasan	Mirvić Ramiz	7	Čajniče
Radoš Niko	Svalina Anđa	-	"
Ravnjak Ivo	Grbeša Draga	-	"
Salić Ibrahim	Žuna Mustafa	7	Rogatica
Skenderović Derviš	Ahmetović Vehid	2	Čajniče
Spajić Petar	Bagarić Tadija	-	Stražbenica
Sučić Viktor	Svalina Zora	-	"
Šabić Sulejman	Asanovski Nurie	4	Prilep
Šečić Salih	? Sevda	7	Višegrad
Šimić Ivan	Šumardžija Nevenka	-	"
Talajić Petar	Žulj Finka	-	"
Tomić Petar	Šimić Nevenka	-	Kupres
Tutan Salko	Curić Bećir	7	"
Udiljak Ivan	Ivić Frano	-	Kupres
Udovičić Franjo	Žulj Sofija	-	Kupres

Djeca - siročad i dobročinitelji Žepča 1942. godine.

Većina iz ovog spiska već je imala brojnu porodicu, sa dvoje ili više djece, neki izrazito siromašni, ostali srednjeg imovnog stanja. Pa ipak su primili tuđu djecu na brigu i izdržavanje, uglavnom nikako zbog koristi. To u ta vremena nije bilo ni malo lahko, jer su opasnosti i poteškoće bile brojne, a rizik velik. Znači, imali su dobro ljudsko srce, dovoljno humanosti i velikodušnost da pomognu u nevolji.

Na taj način djeca su spašena od daljeg stradanja. Kada su došla, gotovo sva su bila izranjavana sa promrzlinama, ekcemima, šugom i drugim bolestima, pa ih je odmah trebalo liječiti. Mjesni ljekar doktor Kisić imao je pune ruke posla. Mali Derviš je bolovao od upale podrebrice, pa je doktor dao uputnicu za bolničko liječenje u Sarajevu, što je dobročinitelj Šaćir Bogdić odmah prihvatio i nakon bolničkog liječenja doveo dječaka, a zatim ga usvojio prenijevši na njega kuću i dio imanja. Pri tome mu nije mijenjao prezime. To isto učinili su Husnija Čaušević i Derviš Skenderović usvojivši svoje štićenike Atifa i Vehida, davši im status ravnopravnog člana porodice. Liječenje pojedine djece trajalo je duže, jer su imala duboke rane po tijelu, po

licu i nogama. Njihovi staratelji strpljivo su ih, danima i sedmicama, nosili ili vodili u ambulantu na terapiju i preglede, borili se za njih. Sva su izliječena izuzev male Sevde koja je podlegla posljedicama smrzavanja prilikom pokolja u njenom selu prethodne godine.

Humanizam Žepčaka prema ratom pogođenoj djeci indirektno se manifestovao i kroz svestrane pomoći brojnim izbjegličkim porodicama koje su se zaustavile u ovom pitomom mjestu tražeći utočište. Bilo ih je iz okoline Gacka, Nevesinja, Rogatice, Olova... i sve su našle prostora za rad i preživljavanje spašavajući preostalu djecu od uništenja. Nažalost, treba reći i to da je u ovom mjestu bilo imućnih porodica koje nisu uzele ni jedno dijete i nisu marile za sudbinu izbjeglica i njihove djece. Da su to učinili, mala Sevda bi vjerovatno preživjela, jer bi staratelj imao mogućnosti da je liječi.

Sjećajući se tih zbivanja, dobročinitelji Žepča kazuju:

Hamdo Mehić:

"Preko dobrotvornog društva Merhamet i našeg imama Hasan-efendije Toromanovića obavješteni smo da bi i mi kao i drugi gradovi trebali primiti pokoje muhadžirsko dijete, koliko ko može. Dogovorili smo se da prvenstveno imućniji uzmu po jedno ili dvoje djece, a da to siromašni ne čine. Tako smo došli do približnog broja djece koju u Žepču možemo rasporediti. Međutim, kada su djeca dovedena, neki bogatiji mještani su se prišutili i nisu uzeli ni jedno dijete, pa su se djeca morala dati siromašnim porodicama. Ja sam sebi prvo uzeo Smaju, a onda Bajru, neki su uzimali po dvoje...".

Nazim Čaušević:

"... Tada sam imao svoje šestero djece u kući, ali sam uzeo malog Zehrida, ne zato što mi je trebao već da se pomogne u nevolji... Ostao je kod mene sve do ženidbe, pa smo mu zajedno i kuću gradili...".

Sadija Bogdić:

"... Derviš je bio mali, žgoljav, kost i koža, ostao zadnji pri podjeli djece, niko ga nije htio. Moj muž Šaćir i ja uzeli smo ga, ali se odmah razbolio pa smo mu doveli doktora Kisića i on je dao uputnicu za bolnicu... Zavoljeli smo ga kao svoje rođeno dijete, a i on je bio poslušan... Eto, i danas smo zajedno, sad on o meni vodi brigu...".

Ahmet Dervišić:

"... Prilikom te podjele djece bilo je rastavljanja sestara i braće, sa mnogo plača i tuge, ali su se djeca nekako smirivala obećanjima da će biti blizu i da će se stalno viđati. Nažalost, neki od imućnih nisu uzeli dijete, među njima ni moj brat...".

O istom događaju u Žepču govori i dio pripovijetke "BJELINA BOLA":

"... Smješteni u drvene logorske barake, s oskudnom kazanskom hranom kuhanih oguljina tikve i krompira, majke i preostala nejač odbrojavali su ratne dane oplakujući one koji krenuše stazom nepovrata. Djeca su kopnila na očigled nemoćnih majki koje su se sabahom kretale sokacima i mahalama, od kuće do kuće, nudeći se da rade bilo koje poslove makar i za slabašan obrok svojoj porodici. U povratku se svaka zaklinjala da nikada više neće ići, ali su ih krčanje crijeva, naduveni dječiji trbuščići i staklasti pogledi iznurene čeljadi idućeg jutra tjerali da zaborave zakletve.

Jednog prohladnog dana dođoše nepoznati ljudi da uzimaju djecu. Govorili su da će ih smjestiti kod imućnijih porodica po raznim gradovima da kako-tako prežive dok se rat ne završi. Majke se usprotiviše ne vjerujući više u dobronamjernost ljudi. "Šta bude s nama neka bude i s njima, ne damo djecu!", govorile su. I narednog dana isti ljudi dođoše u pratnji jednog hodže oko čije glave se bjelasala ahmedija. "Nema dovoljno hrane, pa djeca iz brojnijih porodica treba da pođu s nama, da se spase od gladi i bolesti", rekoše. Neke majke i starije sestre, ovoga puta, nisu se protivile, pa su sitniju djecu dobrovoljno dale. Većina majki su odbijale, svađale se s ovim ljudima, plakale ne znajući šta da urade, šta je pametno a šta nije. Djeca su se otimala i skrivala. Ipak, morale su popustiti jer ih je neimaština prisiljavala na rizik s ovim ljudima koji su, tješeći ih, govorili da ne brinu, da će djeci biti dobro, u toplim kućama, na dobroj hrani, kod imućnijih čestitih ljudi.

U barakama zavlada tuga kao da je svako mejta svog bližnjeg ispratio.

Rano ujutro, nakon košmarnih snova, krenuše djeca u nepoznato, u pratnji dviju mlađih žena. Neka su plakala, neka šutjela, ali su brižne misli i jednih i drugih plovile prema onima što ostaju. Kratak prodoran pisak lokomotive pokrenuo je voz. Kloparanje točkova putničkih vagoa uspavaše većinu djece...

Svitalo je i dan brzo osvajao. Kroz mrazom prošarane prozore nazirali su se obrisi nepoznatih brda i dalekih planinskih vrhova. Neko u uglu zapjevuši, a nekolicina kao po komandi prihvati:

"Nije meni što ja moram odlazit
već je meni što ja moram
svoju majku ostavit...".

Pjesma ubrzo utihnu, nadjačana jecajima najmlađih, a većina odraslih okrenu se vagonskim prozorima. Pred zamagljenim očima ukaza im se plahovita rijeka stiješnjena među strmim obalama, a visoko gore na brdu, obasjanu škrtim zracima sunca, ugledaše vrandučku tvrđavu. Sve je izgledalo prelijepo kao u snovima, ili u najljepšim bajkama koje su im, ne tako davno, predući vunu, pričale njihove nene...

Domalo stigoše i u odredište. Put od stanice do mjesne škole, bosonoga i neuhranjena, gazeći hladno oktobarsko blato, djeca prođoše više poskakujući nego hodajući. Odrasliji i jači nosili su na leđima najmlađu djecu kao da se igraju "krkače". Tek što se malo odmoriše, sjedeći u đačkim klupama tople učionice, počeše pristizati mještani. Stajali su oslonjeni o učionički zid, kružeći pogledima s jednog na drugo dijete. "Mjerkaju nas, vagaju... kao da kupuju janjad na stočnoj pijaci". Sjeti se Ramiz seoske pijace kad bi s djedom išao da prodaju od sise odbijenu janjad. Ličilo mu je ovo mjerkanje na kupce što su na isti način očima procjenjivali djedovu janjad. Baš tako nekako...

- Neka vas, djeco, neka. Hajd, de, ne cmizdrite. Kod svojih ste - obrati im se visok, lijepo odjeven stariji čovjek osmjehujući se... Ovdje ste dovedeni da vas spasimo, kod dobrih ljudi. Biće vam lijepo, ne brinite. Kad sve ovo prođe i mir ponovo zavlada, vratićete se svojima..." Završavajući dobrodošlicu, govornik se izmaknu, a sa

zbunjenom djecom izmiješaše se mještani. Svaki krenu prema onom dječaku, ili onoj djevojčici, već unaprijed odabranim dugim posmatranjem.

- Ja bih ovog mališana - reče jedan i uze dječaka za ruku.

- Ja ovoga malo jačeg... da mi štošta pripomogne oko kuće - izusti drugi.

- Meni dva curetka, evo ova - prilazeći dvjema djevojčicama reče treći. Djeca su šutjela, uplašena, zgledajući se u očekivanju ko će po njih doći. Kada je postariji, naizgled dobroćudni čovjek, hramljući, prišao Ramizu i uzeo ga za ruku rekavši da će ga povesti svojoj kući, i Pemba je krenula s njima.

- Ti ostani... primiće te neko drugi - reče joj pomilovavši njene duge smeđe pletenice.

- Neću, neću nikome... hoću samo sa svojim bratom... - zamuckivala je kroz plač, hvatajući Ramiza za rukav košulje. Njihova mlađa sestra Sevda mirno je sjedjela, a niz rumeno lijepo dječije lice klizile su suze.

- Komšija, uzmi ti njegovu sestru... neka budu u blizini - milujući i dalje Pembine pletenice predloži čovjek pred kojim je zastao.

- Dobro prijatelju, neka tako bude... što veliš komšije smo... kuća do kuće - odgovori ovaj, pa i on pomilova djevojčicu, uze je za ruku i pođoše. Tada se iz klupe pridiže četverogodišnja Sevda i šutke im se pridruži.

- Nju ne mogu povesti, suviše je mala - nevoljko izusti, pa spazivši Sevdin skamenjeni pogled, krenu prema vratima, kajući se. "Svak svoje zna!", prošaputa za utjehu dok je prilazio komšiji.

- Da ja uzmem tu malu... jedna usta više neće biti previše - stidljivo će čovječuljak iskrpljene odjeće obraćajući se prisutnima. Oni ga s nevjericom odmjeriše znajući za njegovo siromaštvo.

- Dobro, samo... ne znam hoćeš li moći... - odgovori mu jedan od gradskih uglednika, pa nastavi: - Dobro, primi je ti, kad imućnijih više nema. I hvala ti...

Obično tu završavaju Ramizova sjećanja i gledanja živih slika koje su se zadržale negdje u podsvijesti, izlazeći s vremena na vrijeme

na površinu. U tim trenucima u glavi su mu prohujali događaji stapani i poistovjećivani sa stočnom pijacom. "Sve je isto", mislio je dok su suze navirale. "I do ovčijih pijaca vode putevi kojima prolaze bijela stada, usput se osipajući prodajom, uz sve učestalije blejanje i nemir ovaca... Kao plač naših majki za nama...".

Već i sama pomisao na janjetinu u tanjiru izazivala je u njemu tugu i želju za bjekstvom iz trpezarije. Činilo mu se da pred sobom nije vidio jelo, nego jedno od otetih runatih stvorenja za kojim je tugovala njegova majka. I dok bi za druge ukusan ručak bio najveći užitak, Ramiz je odlazio u tišinu voćnjaka pored Doma, uskomešale bi se misli i slike prošlosti, a onda bi plakao dugo, dugo. Ponekad bi zašao u gradsko groblje i tamo, uz živicu, pored malog usamljenog mezara presjedio šapućući: "... Nisam se brinuo za tebe, nisam tražio da i ti ideš s nama... oprosti mi... nisam se snašao... nisam znao, umio... Da sam tražio da budemo zajedno, sad bi i ti bila živa... živa i zdrava, najljepša moja...".

Tako mjesecima, stalno. A kad stigne proljeće i ugleda po pristrancima stada ovaca, uvijek se sjeti sestrinih suznih očiju i rastanaka s najrođenijim. Stegne ga nešto u prsima i jedino što mu tad preostane je da u bijelim runima tek ojačalih janjadi prepozna onu ledenu ratnu godinu punu gluhe bjeline, čemera i bola".[132]

Kako se vidi, prilikom zbrinjavanja djece činjeni su i pogrešni potezi: braća i sestre su bolno razdvajani bez ikakve pripreme, što je često ostavljalo trajne posljedice kod djece. Ovo će se i kasnije ponavljati u dječijim domovima i u drugim prilikama. Zatim, djeca su dodjeljivana i vrlo siromašnim porodicama koje nisu bile u stanju toj djeci pružiti ni ljekarsku pomoć, itd. Međutim, namjera i volja tih dobrih ljudi bila je plemenita, a neka pogrešna rješenja rezultat sticaja okolnosti i manjka znanja i iskustva u tim humanističkim aktivnostima.

---

[132] Ramo Arnautović, BJELINA BOLA, Zenica 1998., str. 37-42.

Dijeliše nas,
uzimaše
ko nijeme stvari
činеć pred svima dobra djela.

Sirotinji dospje mala Sevda
uplakana,
skamenjena lica
i pogleda
puna nevjerice
što je s njenim razdvojiše.

Šta su krile suze djevojčice
na prelijepom licu?
Krupne suze neviđene,
bolne suze siročeta.

Smrt su krile!

I u drugim mjestima širom Bosne i Hecegovine, na sličan način i posredstvom istih dobrotvornih ili vjerskih organizacija, našlo je utočište i spasenje hiljada nezbrinute izbjegličke djece i ratne siročadi. Spomenimo samo Sarajevo, Visoko, Zenicu, Kakanj, Maglaj, Doboj, Tuzlu, B. Šamac, Banja Luku, Brčko, Trebinje, Ljubuški, Mostar, Stolac, Travnik, Čapljinu, Prnjavor, Gračanicu, B. Brod, Zavidoviće, Prijedor, Bihać, Brezu, Hadžiće... Svugdje se našlo plemenitih ljudi dostojnih poštovanja. Utoliko više što su svoj humanizam iskazali u najgore vrijeme, kada ni njima nije bilo sve potaman ("U dobru je lako dobar biti, na muci se poznaju junaci", kaže pjesnik).

Arhivski dokumenti, mada nepotpuni, kazuju da je Mostar u dva navrata 1942. godine zbrinuo kod porodica 274 djece od 1-10 godina starosti iz okoline Višegrada i Rogatice, kada je djeci zaprijetila smrtna opasnost od gladi i raznih bolesti u izbjegličkom logoru Alipašin Most u Sarajevu. Sarajevo je u 1942. i 1943. godini, ne računajući dječije domove, po porodicama zbrinuo 2.693 djece, da su Visoko, Kakanj i

Zenica koncem 1942. godine po porodicama zbrinuli 854 djece iz rogatičkog i sokolačkog kraja itd. Naravno, tom činu prethodili su brojni skupovi građana na kojima su dogovarani detalji, kao u primjeru Žepča.

Mnogi od dobročinitelja primili su po dvoje, čak i po troje djece-siročadi. Tako su iskazivali bosanski patriotizam i svoj lični doprinos narodnom otporu protiv agresije i nepravde, a za solidarnost i ispomoć u nevolji. Isto se događalo i u susjednoj Srbiji kamo su izbjegla preživjela djeca srpskog naroda iz Bosne i Hercegovine. Na taj način spašeno je na desetine hiljada bosansko-hercegovačke djece svih nacionalnosti, zbog čega tadašnje humanitarne, vjerske i dobrotvorne organizacije zaslužuju vječitu zahvalnost. A i u njima su bili ljudi dobrih namjera i volje da pomognu iskreno i bez kalkulacija, u čemu je ilegalni NOP imao značajnog udjela.

Sa ciljem afirmisanja svijetlih primjera dobročinstva i solidarnosti iz naše nedavne prošlosti, smatramo strateški korisnim i opravdanim na ovom mjestu popisati, **u znak zahvalnosti**, bar neke od tih humanih ljudi koji primiše i spasiše ugroženu bosansku djecu:[133]

b) SARAJEVO I OKOLINA

Abadžić Ahmed (Dr)
Abadžić Edhem
Abadžić Sulejman
Abaz Asim
Abdulatifović Nura
Abdumehanović Šaban
Abdurahmanović Sejfo
Abduselimović Mehmedalija
Ademović Ejub
Ademović Salih
Adilović Rešid
Adžemović Šerif
Aganović Salih
Agić Ismet
Agić Fahrija
Agić Hamdija
Agić Nazifa
Agić Vasva
Ahmetašević Hajrija
Ahmetović Ahmed
Ahmetović Zlata
Ajanović Mulija
Ajanović Tahir
Ajdinović Osman
Alagić Suljo
Alajbegović Nail
Alajbegović Ziba
Alibegić Abdulah
Alibegić Mujo
Alić Asim
Alić Jusuf
Alić Hakija
Alić Nazif
Alić Vejsil
Alihodža Hamza
Alihodžić Šahin
Alihodžić Ahmed
Alihodžić Džemal
Alihodžić Fatma
Alihodžić Hamza
Alihodžić Latif
Alija Tica
Alikadić Mehmed
Alikadić Meho
Ališahović Hasan

[133] Arhiv BiH, fond NDH, K. 5 (Izbjeglice), dok.bb i 340/42. (U spisku se neka imena dobročinitelja javljaju 2-3 puta, što znači da su primili 2-3 djece na brigu i izdržavanje. Pošto su spiskovi pretežno pisani rukom, moguće su i greške kod iščitavanja imena i prezimena).

Antić Jovo
Arapagić Ferid
Arifović Islam
Arnautović Ibrahim
Arnautović Mehmed
Arnautović Senija
Arnautović Vasvija
Arnautović Zahid
Arnautović Zlatka
Arslanagić Šućrija
Arslanagić Alija
Arslanagić Hasan
Arslanagić Mahmut
Aščić Meho
Avdagić Ćazim
Avdagić Fikret
Avdagić Hrustan
Avdagić Salko
Avdibegović Haša
Avdibegović Hilmo
Avdibegović Himzo
Avdić Bećir
Avdić Halil
Azizović Almasa
Badžak Vejsil
Bahić Osman
Bajraktarević ?
Bajraktarević Ahmed
Bajraktarević Esad
Bajraktarević Muhamed
Bajrić Ahmetaga
Bajrić Avdo
Bajrić Ismet
Bajrić Muhamed
Bajrić Sulejman
Bajrović Edhem
Bakarević Fikreta
Bakarević Hatidža
Bakarević Muhamed
Baković Selim
Bakšić Rasema
Balagić Sulejman
Balagija Abduselam (Dr)
Bapić Mahmuet
Barhatlić Halil
Basarić Husein
Bašagić Šehzada
Bašagić Muharem
Bašagić Namil
Baščaušević Ibrahim
Bašić Hazim
Bašić Jela
Bašić Nusret
Bašović Husein
Bečak Jašar
Bečar Hasan
Bećarević Hamdija
Bećarević Mušan
Bećarević Safet
Bećarević Sidika
Bećirbašić Fuad
Begić Asim
Begić Midhat
Beglerović Alija
Begović Arif
Begović Muharem
Begović Salih
Begović Zejnil
Begtić Bahrija
Behmen Husein
Behmen Šefkija (Dr)
Behmen Šefkija (Dr)
Behmet Mahmut
Bejdić Fehim
Bejdić Mustafa
Berberović Akif
Berberović Ibrahim
Berberović Nezir
Berbić Alija
Berbić Salih
Berčević H. Muharem
Bešić Arif
Bešić Asif
Bešić Hanifa
Beširović Alija
Biber Aiša
Biber Sulejman
Bičakčić Edhem
Bičakčić Halid
Bičakčić Ismet
Bičakčić Mahmut
Bičakčić Mehaga
Bičakčić Mujo
Bičakčić Mustafa
Bičakčić Razija
Bićo Mehaga
Bihorac Sulejman
Bilalagić Dautbeg
Bilalagić Mustafa
Bilalagić Osmanbeg
Bilalović Isa
Biser Uzeir (Ing.)
Bisić Kasim
Boras Franjo
Borić Ako (Dr)
Borojević Katica
Bosinjak Ešref
Bošnjak Janja
Brčkalija Ahmed
Bratović Hasan
Bravo Hilmo
Bravo Jusuf
Brdović Mosa
Brserović Hajrija
Bubalo Zehra
Bucalo Fehim
Bucalović Faik
Bucalović Vahid
Bučar Hasan
Bučo Idriz
Bučuk Ahmet
Buhić Sulejman
Bukarić Fadil
Bukić Kasim
Bukvić Hakija
Bukvić Uzeir
Bula Hajrijehanuma
Bulbulović Edhem
Buljugić Fehim

Faksimil originalnog spiska,

Arhiv BiH, fond NDH, K.5 (Izbjeglice), dok.bb i 340/42. (Pored imena i prezimena primaoca i djeteta, u spisku su i drugi podaci: zanimanje i adresa primaoca, imena roditelja djeteta, odakle je dijete, starost djeteta).

Buljugić Mahmut
Buljugić Sejda
Buljugija Ismet
Burazerović Teufik
Burazerović Zarifa
Burek Ahmed
Bureković Ahmed
Bureš Idriz
Burić Izet
Burilović Asim
Busulović Akif
Butmir Ahmed
Buturović Šemso
Cerić Ahmetbeg
Cerić Hasan
Cico Avdo
Cico Ismet
Curčić Sead
Čabaravdić Asim
Čalkić Mustafa
Čaušević Hatidža
Čelebić Rešad
Čelo Osman ?
Čenderbašić Nesif
Čengić Šaćir
Čengić Atif
Čengić Osman
Čengić Teufik
Čengić Tufibeg
Čengić Uzeir
Čičić Ibrahim
Čitak Munira
Čohadžić Hazim
Čohadžić Mesud
Čokić Halida
Čolaković Vejsil
Čolović Salko
Čomaga Mustafa
Čorbo Ibrahim
Čorović Izet
Čovića Emina
Čučak Salko
Čurd Mehmed
Čurto Ahmet
Čustović Ćamil
Čustović Asim
Čušić Muhamed
Ćeremida Salih
Ćerimović Ferid
Ćerimović Hasnija
Ćerimović Nahil
Ćesija Esma
Ćesrija Hiba
Ćesrija Hiba
Ćičić Ibrahim
Ćišić Alija
Ćišić Muhamed
Ćorić Behija
Ćorović Suljo
Ćosović Izet
Ćurčić Muhamed
Ćustović Jusuf
Damrović Salko
Danjović Zajko
Dedić Derviš
Dedović Smajo
Dedić Zaim
Deković Jusuf
Delagija Šefket
Delalić Hiba
Delalić Ibrahim
Delić Fata
Delić Mehmed
Delić Nezir
Delija Avdo
Delja Almasa
Demirdžić Ahmed
Demirdžić Muhamed
Demirović S. Hasan
Demišlić Mustafa (Ing.)
Demlić Sulejman (Ing.)
Dervišefendić Enes
Dervišević Derviš
Dervišević Fata
Dervišević Hatidža
Dervišević Teufik
Dervoz Adila
Deverović Ibrahim
Divović Alija
Dizdarević Muharem
Doca Vejsil
Domić Abdulah
Domić Lutvo
Drašić A. (Dr)
Drljević Dišija
Dugalić Alija
Dugalić Paša
Duraković Hasan
Durić Avdo
Durić Omer
Durić Razija
Džabija Bahrija
Džaferagić Safet
Džafić Ahmed
Džafić Alija
Džafić Izet
Džafija Asim
Džako Rasim
Džanić Mustafa
Džanko Mina
Džano Fatima
Dželilović Almasa
Džemenić Omer
Džemirdžić Alija
Džido Ramiz
Džindić Zaim
Džino Asim
Džino Muhamed
Džino Mustafa
Džino Salemaga
Džinović Ismet
Džirlo Mehmed
Džohić Ibrahim
Džolija Bahrija
Džonlagić Abdulah
Džonlagić Ibrahim
Džonlić Ibrahim
Džozo Atif
Džugumović Almasa
Džumhur Rašida
Đeko Hajrija
Đokić Ibrahim
Đokić Jovo
Ečmo Hamdija
Efendić Ahmo
Efendić Aiša
Efendić Hašim
Efendić Hilmija
Ekić Behija
Ekić Sejfudin
Ekmeščić H. Mujaga

Ekmić Sejdehanuma
Ekremić Sejda
Ekšić Ćamil
Elezović Zaim
Eminagić Meho
Fadilpašić Sead
Fahim ?
Fazlagić Azra
Fazlagić Mahmut
Fazlibegović Hajrija
Fazlibegović Zaim
Fazlić Ibrahim
Fazlić Mustafa
Fazlinović Nusret
Fazlinović Nusret
Feleman Olga
Ferhatbegović Muhamed
Ferhatović Meho
Ferizbegović Asim
Ferizbegović Emin
Ferizović Haf. Hasan
Ferizović Hasan
Festo Fatima
Fetahaga Ramadan
Fetahagić Nafija
Fetahagić Ramadan
Fetahović Mustafa
Fetahović Osman
Filipović Ahmed
Filipović Hata
Filipović Ibrahim
Filipović Tahsin
Filipović Zijah
Firdus Osman (Dr)
Fočak Abdulah
Fočo Edhem
Fočo Muhamed
Fočo Muniba
Fočo Salih
Fočo Vejsil
Frajo Leninger
Frašto Hamdija
Furda Ahmed
Gabela Osman
Gacić Salih
Gackić Nurudin
Gačo Adem
Ganić Salih
Garišanović Salih
Gavranović Salih
Glibić Latifa
Gluhbegović Fuad
Gotovac Ahmed
Gotovuša Murat
Grabovac Omer
Gradaščević Alija
Gradaščević Edhem
Grajšar Zoran
Grebo Ahmed
Grebo Ahmet
Grebo Edhem
Grebo Meho
Gregl Božana
Grobojović Munir
Gusinjac Hakija
Gutić Salko
Hadžalić Asim
Hadžić Enver
Hadžić Ramiz
Hadžić Zijo
Hadžibegić Hamid
Hadžidedić Zaim
Hadžimusić Halil
Hadžiomerović Ahmed
Hadžović Alija
Hafizović Avdo
Hafizović Esad
Hajrić Džemil
Hajrić Hamdija
Hajrović Fadil
Hajvazović Ramiz
Halačević Nusreta
Halačević Safet
Halbašić Ibrahim
Halikadić Nuriham
Halilbašić Ešref
Halilbašić Hikmeta
Halilbašić Selima
Halilić Safet
Halilović Enes
Halilović Muhamed
Halilović Sada
Halilović Ziba
Halimić Kasim
Halva Ibrahim
Halvadžija Muharem
Hamalka Meho
Hamandžić Dišija
Hamdo Šerif
Hamzić Huso
Handagić Jusuf
Handžić Husein
Handžić Ismet
Handžić M. Akif
Handžić Mustafa
Hanjalić Mehmed
Hanjalić Nura
Hanjalić Taib
Harba Ibrahim
Hardaga Zejneba
Hardžalaš Avdo
Harlač Halil
Hasanbegović Ćamil
Hasanbegović Alija
Hasanbegović Hamdija
Hasanbegović Hasan
Hasanbegović Mustafa
Hasanbegović Nusret
Hasanbegović Salko
Hasandedić Šefket
Hasanica Munira
Hasanović Ibrahim
Hasanović Redžep
Hasibović Safet
Hasić Seid
Hatamić Omer
Hatibović Muhamed
Hatirović Ševala
Havurdić Arif
Hazić Mustafa
Haznadar Mustafa
Henda Asim
Henda H.Muhamed
Hfz Mustafa Kulenović
Hidić Esad
Hodžić Alija
Hodžić Asim
Hodžić Behija
Hodžić Fatima
Hodžić Izeta
Hodžić Kasim

Hodžić Mahmut
Hodžić Mustafa
Hodžić Ševala
Holoza Rasim
Horović Fata
Hozohasemović Aziza ?
Hrapović Mahmud
Hrapović Ragib
Hrapović Zećir
Hrapović Zećir
Hrasnica Munira
Hrdžić Šaban
Hrenovica Sulejman
Hrgić Ešref
Hrzović Mustafa
Huban Mujo
Huremović Mustafa
Huseinbegović Husein
Huseinčehajić Meho
Huseinović Ismet
Huskić Ejub
Huskić Mehmed
Ibrahim H.Ahmić
Ibrahimkadić Remzi
Ićindić Ahmet
Ićindić Safet
Idrizbegović Ekrem (Dr)
Ljačić Mitar
Imamović Rašid
Isaković Latif
Isaković Sulejman
Isanović Salko
Islamović Suljo
Isović Šaćir
Izetbegović Alija
Izmirlija Midhat
Jabatak Ibro
Jajetović H. Šaćir
Jajilović H. Šaćir
Jakubović Huso
Jamakosmanović ?
Jamakosmanović Osman
Jamaković Alija
Jamaković Sidik
Jamaković Zehra
Janjac Ismet
Japalak Mušan
Jarebica Ahmet
Jarebica Salih
Jašarbegović Ragib
Jerlagić Salih
Jogopa Abid
Jošilo Stanko
Jugo Salko
Junuzović Sadik
Jusić Rasim
Jusufagić Muhamed
Kabil Ahmed
Kabil Ahmed
Kabil Avdo
Kabil Hasan
Kabil Murat
Kablar Mušan
Kablar Mustafa
Kabo Bego
Kačumović Mehmed
Kadić Šemso
Kadić Irfan
Kadić Mahmut
Kadić Vejsil
Kadrić Aiša
Kadribegović Alija
Kadrić Almasa
Kadrić Hamdija
Kadrić Safet
Kadrović Mejra
Kadrović Mejra
Kahriman Avdo
Kahvedžić Mustafa
Kajtaz Salih
Kalajdžić Muhamed
Kalajdžić Omer
Kaldžo Osman
Kaliman Avdo
Kamenica Habiba
Kamenica Suljo
Kamerić Mehmed
Kamerić Meho
Kantardžić H. Suljaga
Kantardžić Husein
Kantardžić Osman
Kapetanović Avdo
Kapetanović Aziz
Kapetanović Đemil
Kapetanović Faik
Kapetanović Hilmija
Kapetanović Hivzija
Kapetanović Mehmed
Kapidžić Hamdija
Kapor Dušan
Karabdić Fadil
Karabeg Osman
Karačić Uzeir
Karadinović Avdo
Karadža Hakija
Karadžić Mehmed
Karahasanović Muradif
Karaman Fatima
Karaman Hasan
Karamehić Halid
Karamehmedović Hamdija (Dr)
Karamehmedović Fahira
Karamehmedović Mustafa
Karić Ibrahim
Karić Mehmed
Karić Muhamed
Karić Mustafa
Karić Šefika
Karić Šefko
Karman Hasnija
Karović Halil
Karović Ibrahim
Kasić Meho
Kaso Hamdija
Kaso Hamdo
Kastendžić Nezir
Kasumagić Abdulah
Kasumagić Muhamed
Kasumagić Osman
Kaukčija Avdaga
Kazazović Avdo
Kazazović Derviša
Kazazović Safet
Keketović Osman
Kemura Mehaga
Kemura Mehmed
Kemura Muhamed
Kemura Sulejman
Kestendžić Nezir

Kirlić Hasan
Kiseljaković Sakib
Kitušačić Zehra
Klico Ahmed
Kobiljak Ahmed
Kobiljak Ismet
Kolaš Ramiz
Koladža Ismet
Kolaković Šefkija
Koldža Ismet
Kolić Edhem
Kološ Ahmed
Kološ Avdo
Kološ Edhem
Kološ Ramiza
Koloz ?
Konstantinović Virginija
Korić Muhamed
Koristović Alija
Koristović Smajo
Korjenić Osman
Korkut Aiša
Korkut Besim
Koš braća – trgovci
Koštović Faik
Kovačević Ćamil
Kovačević Jusuf
Kožo Ismeta
Krajinović Vejsil
Krešo H. Uzeiraga
Krečar Salih
Krečo H. Uzeiraga
Krho Alija
Krilić Hiba
Krilić Mustafa
Krka Alija
Krkalić Fata
Krtičić Ćazim
Krzović Mustafa
Kučuk Zulfo
Kučukalić Hikmet
Kučukalić Ibrahim
Kučukalić Mehaga
Kučukalić Safet (Dr)
Kudra Halid
Kuduzović (Dr)
Kujundžić Josip
Kulaić Slniša
Kuleić Petar
Kulender Esma
Kulenović (Gđa)
Kulenović Ahmed
Kulenović Miflidžan
Kulenović Mustafa
Kulenović Smail
Kulenović Sulejman
Kumašin Muhamed
Kumić Bećir
Kunić Derviša
Kurbegović Hamid
Kurtalić Habiba
Kurtović Džemal
Kurtović Fehim
Kusto Mujaga
Kusto Mustafa
Kustović Avdo
Kvočo Mustafa
Lačević Ahmed
Lakešić Husein
Lakomica Omer
Lakušić Mustafa
Landžo Edhem
Landrš Razija
Lanović Muhamed
Lapović Meho
Lazović Duška
Lazović Lutfija
Lazović Lutfija
Lazović Mahmud
Lazović Muhamed
Lazović Sulejman
Lefić Ahmet
Lehmanović Đula
Lekić Tesmija
Lemić Ismet
Lenosi Ana
Lepić Mujo
Likić Mehmed
Likić Mehmed
Limitović Hakija
Lipa Meho
Lipa Mustafa
Lipa Rasim
Lisac Fata
Lisić Sulejman
Ljubo Mehmed
Ljubović Muhamedbeg
Ljubuškić Hasan
Ljubuškić Ismet
Ljuca Sabrija
Ljutika Šefket
Ločević Edhem
Loga Šefket
Loga Atif
Lojo Habiba
Lojo Hasib
Lončarević Salih
Londre Razija
Lozajkić Ibrahim
Lukačević Rizah
Lukanović Behija
Lulo Halid
Lulo Muhamed
Lutura Dušan
Madorević Mevlida
Madžarević Junuz
Maglajlija Abdullah
Mahić Abas
Mahić Asim
Mahić Hasan (Dr)
Maksud Burhamedin
Malahović Avdo
Malkić Sejda
Malović Abaz
Malukić Avdo
Malukić Zema
Mandić Aziza
Mandić Draginja
Marić Fatima
Marić Ruža
Marjanović Ivka
Maslić Muhamed
Maso Salih
Mastić Avdo
Mašić Husein (Dr)
Matić Nikola
Mazlumović ?
Mazlumović Zejneba
Mehmedagić Ismet
Mehmedbašić
Muhamed (Dr)

Mešanović Asim
Mešanović Hamdija
Mešanović Ismet
Mešić Amir
Mešić Husein
Mešinović Ahmed
Meco Šaćir
Medija Edhem
Medija Muhamed
Mehanović Rašid
Mehanović Rašid
Mehičić Hanifa
Mehičić Hasiba
Mehić Meho
Mehmed ?
Mehmedagić Dišija
Mehmedagić Muharem
Mehmedović Almasa
Memić Fatima
Memić Halil
Memić Mustafa
Memiš Hakija
Memišević Mehmed
Meran Safet
Merhemić Salih
Mišević Zumra
Mišić Šefkija
Mišić Bracia
Mičijević Ahmed
Mičijević Ahmet
Midžić Alija
Midžić Hasnija
Miralem Fahrija
Miralem Nisveta
Miralem Zahida
Mirapija Arif
Mirojević Fadil
Misira H. Halid
Misirlić Nasih
Misirlić Nasir
Misirlić Nezir
Misirlić Rašid
Mlinarić Ibrahim
Moravec Lucija
Mošić (sudija) ? (Dr)
Muhamed ?
Mustafa ?
Mrzić Asim
Muderizović Midhar
Muftić Džemal
Muftić Enver
Muftić Hasim (Dr)
Muftić Hazim
Muftić Hazim
Muftić Huso
Muftić Ismet
Muftić Salih
Muftić Vasvija
Muhamedagić Asim
Muharemagić Muhamed
Mujagić Alija
Mujagić Ćamil
Mujagić Muhamed
Mujagić Mustafa
Mujanović Ahmed
Mujezinović Hasan
Mujezinović Hatidža
Mujić Mujo
Mujkanhodžić Šemsa
Mujkanović Šemsa
Mulahuseinović Ismet
Mulahuseinović Sulejman
Mulahusić Muhamed
Mulanović Hasan
Mulavdić Ahmet
Mulić Fadil
Mulić Hamdija
Mulija ?
Muminagić Aziz
Muminbašić Husein
Muminović ?
Muminović Abdulah
Muminović Aiša
Muminović Meho
Muminović Musai
Muratović Omer
Musa Maida
Musafija Arif
Musahodžić Edhem
Musakadić Habiba
Musić Halim
Mustafić Ferid
Mustafić Mustafa
Mustafić Zahida
Mušić Mehmed
Mušić Omer
Mutapčić Alija
Mutevelić Mušan
Muzaferija Ahmed
Muzaferija Husein
Muzurović Hajra
Muzurović Hajro
Mvelinilović ?
Nadarević Zulejha
Nahodžić Mehmed
Nakaš Hamid
Nakaš Muhamed
Namić Muhamed
Nasečić Mustafa
Nastić Zora
Neimarlija Salih
Neimarlija Salko
Neretljaković Esad
Nezirević Munib
Nezirhodžić Abdulah
Nezirhodžić braća ?
Nezirović Abdulah
Nezirović Arifa
Nezirović Ramiz
Nezirović Salko
Nikšić Esad
Nikšić Esad
Nikšić Hatidža
Nikšić Ismet
Nikšić Ismet
Nikšić Mustafa
Nišić Hamid
Nišić Muhamed
Nišić Mujo
Njemčević Hasan
Njemčević Muhamed
Njemčević Omer
Njuhović Jusuf
Njuković Jusuf
Novalija Ahmet
Novalija Hajrudin
Novo Mustafa
Nuhić Muhamed
Numanović Avdo
Numić Derviš
Numić Nedžib

Obradović Nadžija
Odobašić Jusuf
Okić Hasiba
Oloman Faik
Omanović Hasan
Omanović Hasan
Omanović Mujo
Omeragić Ibrahim
Omeragić Omer
Omerhodžić Hasan
Omerhodžić Ibrahim
Omerhodžić Salih (Dr)
Omerović Ahmed
Omerović Habiba
Omerović Habiba
Orhan Salko
Orman Ibro
Osmanagić Ćamil
Osmanagić Fadil
Osmanagić Hanifa
Osmanagić Ilijaz
Osmanović Avdo
Osmanović Husnija
Osmanović Muhamed
Osmanović Muhamed
Osmanović Salih
Osmić Edhem
otac Musa ?
Pakušan Hamdo
Paluza Alibegović
Papučić Ismet
Paralija Vejsil
Parović Šefko
Pasović Mustafa
Pastović Mustafa
Pašalić Esad
Pašalić Muhamed
Pašalić Salko
Pašić Hasan
Pašić Muhamed
Pašić Nazif
Pašo Ismet
Pašokan Vasvija
Pašović Muhamed
Pašuanović Hamdija
Pecar Osman
Pehlo Mehmed
Pejdah Mustafa
Pejdo Mustafa
Pekić Salko
Pekić Salko
Pekmez Edhem
Pekušić Sulejman
Pereš Vejsil
Perović Habiba
Pineta Mujo
Pobrić Mustafa
Pokrklić Murat
Popaja Ibrahim
Porča Ahmed
Potogija Muhamed
Potogija Muhamed
Prahić Ahmed
Pralić Zahit
Prešljo Asim
Prelo Omer
Prndelj Ibrahim
Prndelj Meho
Prohić Abdulah
Prohić Hasan
Purić Hakija
Pusić Muhamed
Pušija Rašid
Puškić Adila
Puškić Hamdija
Ramić Almasa
Ramić Avdo
Ramić Ibrahim
Ramović Muhamed
Rapović Ragib
Rašić Devla
Rašidagić Halila
Rašidagić Muhamed
Rašidagić Osman
Rašidkadić Mehmed
Rašidkadić Nurko
Rašidkadić Osman
Redžepović Arslan
Redžepović Hajrija
Redžepović Seid
Repovac Sulejman
Repuh Fatima
Resulović Muhamed
Rizović Ćemil
Rizvanbegović ? (Dr)
Rizvanović Ismeta
Sahačić Avdo
Sahačić Hiba
Sahačić Mustafa
Sahačić Salih
Salčić Alija
Salčinović Ibrahim
Salem Hajra
Salić Ismet
Salih ? (Ing.)
Salošević Ćamil
Samidović Muhamed
Saračević Edhem
Saračević Himzo
Saračević Mirela
Saračević Muhamed
Saračević Rasim
Sarajkić Šemsudin
Sarajlić Šemsudin
Sarajlić Esma
Sarajlić Ibrahim
Sarić Džemal
Seferović Šerif
Selimić Raza
Selimić Raza
Selimović Muharem
Selman Slija
Selmanović Džemal
Selmanović Halim
Selmanović Jusuf
Sejdić Avdo
Sendić Enver
Sendić Subhija
Serdarević Mustafa
Sičo Mehaga
Sijerčić Hajrija
Sijerčić Salih
Sikirić Šaćir (Dr)
Sikirić Šućrija
Silajdžić Ćamil
Sihinić Šaćir (Dr)
Simitović Hakija
Sinanagić Ibrahim
Sirač Mehmed
Sirbubalo Arif
Sirčo Mehmed

Sirčo Mehmed
Skalonja Avdaga
Skender Abdulah
Skender Muhamed
Skopljak Asim
Skopljak Hajrija
Slinić Hasan
Slinić Husein
Slinić Ibrahim
Slipčević Mustafa (Ing.)
Smailbegović Smail
Smailbegović Smajo
Smailović Munib
Smajić Efen
Smajić Ismet
Smajić Muhamed
Smajić Zada
Smajlović Ahmed
Smajlović Burko
Smajlović Kasim
Smajlović Kasim
Smajlović Muniba
Smajlović Muniba
Smajlović Smail
Smajlović Sulejman
Sofić Hakija
Sofić Salih
Sofradžija Mustafa
Softić Dika
Softić Hakija
Softić Mustafa
Softić Safet
Sojo Anđa
Sokol Bećir
Sokolija Selim
Sokolović Dževad
Sokolović Enver
Sokolović Hajrija
Sokolović Mulija
Sokolović Osman
Solar Sanija
Sorgut Halila
Spahalić Safet
Spahić Osman
Spaho Akif
Spaho Esma
Spaho Esma
Spaho Mustafa
Srkalović Hajrija
Stambol Meho
Strik Mulija
Subhur Tahir
Sudžuka Fehim
Sudžuka H.Alija
Sudžuka Habiba
Sudžuka Hivzo
Sulejman Vrhovac
Sulejmanagić Mustafa
Sulejmanović Ćamil
Sulejmanović Edhem
Sulejmanović Hamdo
Sulejmanpašić Dževad
Suljić Salih
Svetozar Sekulić
Šabanović Asim
Šabanović Edhem
Šabanović Fejzaga
Šabanović Fejzaga
Šabić Ešref
Šabić Ejub
Šabić Ibrahim
Šabić Ismet i Muhamed
Šabić Muhamed
Šabić Muharem
Šaćiragić Alaga
Šaćiragić Mustafa
Šaćiragić Nedžib
Šaćirbegović Muhamed
Šahbaz Kasim
Šahić Kemal
Šahić Mustafa
Šahinagić Behija
Šahinagić Ismet
Šahinagić Mehmed
Šahinagić Selman
Šahinagić Vejsil
Šahinović Asida
Šahinović Ibro
Šahović Jusuf
Šahović Rasim
Šalaka Mehmed
Šarac Asaf (Dr)
Šarenkapa Ahmed
Šećeragić Razija
Šehbajraktarević Asim
Šehić Abdulah
Šehović Akif
Šehović Ismet
Šeković Asim
Šerbić Muhamed
Šestić ?
Šestić Salih
Šezrija Hiba
Šišić (učitelj)
Šišić Džula
Šišić Hafa
Šišić Ibrahim
Šišić Mehaga
Šišić Mehmed
Šišić Sulejman
Šihanić Hasan
Šitović ?
Šitović Husein
Šogolj H. Muhamed
Špiljo Vasvija
Šućur Rade
Šukalo Derviš
Šuljak Sulejman
Tabaković Smajo
Tabaković Zulfo
Tafro Asim
Tahčić Hajrija
Tahirović Mehmed
Tahirović Mušan
Tahmiščić Ibrahim
Tahmiščija Hamdija
Tajić Ivan
Talić Ismet
Talić Rašid
Tanović Fadil
Tanović Jusuf
Tanović Jusuf (Dr)
Tanović Muhamed
Tarabar Munir
Teftederević Zumreta
Teleman Olga
Telolagić Fetah
Temim Sejda
Temim Sida
Terzić Halid
Terzić Muharem

Terzić Rašid
Terzić Šuhrija
Tirić Mustafa
Tirović Abdulah
Topčagić Hamdija
Toskić Edhem
Trbić Salih
Trebinjac Edhem
Tufo Ahmed
Tufo Hajrija
Tulić H. Mustafa
Tulić Mehmed
Tulić Muhamed
Tulić Salih
Tuno Halim
Turalić Bećir
Turčilo Akif
Ubrich Amelija
Ulak Alija
Ustamujić Safet
Uštović Lutfaga
Uzunović Ibrahim
Uzunović Maida
Uzunović Muharem
Uzunović Sadik
Užičanin Merdžana
Užičanin Rizo
Varatanović Salko
Varešanin Ramiz
Varešanović Mustafa
Varišić Ramo
Vatrenjak Ahmet
Vatrenjak Asim
Vatrenjak Muhamed
Velbašić Nadža
Vihorac Sulejman
Vodar Omer
Voloder Kasim
Vranić Mustafa (Dr)
Vranić Ferida
Vranić Osman
Vranić Šerif
Vreto Ramiz
Vučić Sulejman
Vučijak Razija
Vuk Ibrahim
Vuk Šefko
Vukašinović Stevo
Vukić Lucija
Vukovac Sulejman
Zahiragić Esma
Zahirović Rašid
Zaimović Agan
Zalilović Hiba
Zećo Ćamil
Zečević Mehmed
Zečević Safet (Dr)
Zildžić Aiša
Zildžić Hašim
Zildžić Izet
Zildžić Mehmed (Dr)
Zildžić Sidika
Zildžo Hajrija
Zinhasović Medo
Zlatar Hilmija
Zlatar Mehaga
Zlatar Muhamed
Zolja Šaban
Zoljić Enver
Zorenić Marija
Zuban Arif
Zubčević Hajrija
Zubetljak Mustafa
Zubetljak Nezir
Zubović Ragib
Zukić Hasan
Zuko Nafija
Zuko Šaćir
Zulfić Nura
Zulfić Ramiz
Zulfikarpašić Hamdija
Zvizdić Fatima
Zvizdić Hajrija
Zvizdić Hasan
Zvizdić Šefika
Zvoko Avdija
Žekić Osman
Željo Salihaga
Žero Vasvija
Žiga Ešref
Žiga Muhamed
Žojić Enes
Žoljić Osman

c) MOSTAR I OKOLINA

Aganović Ibraga
Aganović Muharem
Alajbegović Ahmet beg
Alajbegović Hava
Alajbegović Mustafa
Alajbegović Sulejman
Alić Husein
Alihafić Ahmetaga
Alihafić Mustafa
Alihalfić Alaga
Alihodžić Hajro
Alikafić Mustafa

Ališić Muharem
Asović Ramadan
Avdić Ahmed
Avdić Halid
Avdić Meho
Bačak Ahmetaga
Bačak Hasan
Babić Šefkija (Dr.)
Babić H. Avdaga
Babić Mustafa
Bajgarić Salko
Bajgorić Avdija
Bajgorić Ibro
Bajgović Mustafa
Bajramović Ahmed
Bajrić Šida
Bajrić Jusuf
Bajrović Hasan
Bakija Džulbo
Balta Osman
Balta Ragib
Baraković Sule
Batlak Halil
Batlak Salko
Batlak Umija
Begić Salko
Begler Hasan
Beglerović Jusuf
Begović Hakija
Behmen Aziz
Behram Huso
Berberović Mehmed
Berhamović Sadik
Bijedić Bećir
Bilogorac Mustafa
Bilonka Ahmed
Bilonka Halil
Bilonka Salko
Blagajac Abdurahman
Blagajac Džemal
Blagajas Džemal
Blagajas Halil
Blagojac Naziha
Bošnjić Alija
Bošnjić Derviš
Bolta Muhamed
Boranović Hamza
Braća Džemal
Breko Hasan
Breko Muhamed
Brkić Hilmija
Bučman Bećir
Buhić Muhamed
Buljović Salih
Busuladžić Ahmed
Buzaljko Osman
Čeho Jusuf
Čelebić Ahmetaga
Čelebić Osmanbeg
Čelebić Safija
Čerkić Hasan
Čerkić Mehmed
Češkić Alija
Čevra Salih
Čevro Ahmed
Čevro Halil
Čilić Omer
Čolić Avdo
Čorda Šerif
Čorda Ahmed
Čorda Halil
Čorda Ibraga
Čorda Ibrahim
Čorda Muhamed
Ćemalović Ajnija
Ćemalović Alija
Ćemalović Asim
Ćemalović Mehmed
Ćemalović Muhamedaga
Ćemalović Mustafa
Ćemalović Osman
Ćemalović Salih
Ćišić Ahmed
Ćišić Mujaga
Ćišić Salih
Ćišić Suljaga
Ćišić Zineta
Ćumurija Enver
Ćupina Bećir
Ćupina Hamo
Ćupina Smajo
Ćurić Osman ef.
Džabić Osman ef.
Džaferović Husein
Džihić Hasan
Džihić Ibro
Džihić Meho
Džinović Alija
Džinović Sulejman
Džudža Asim
Džudža Smail ef.
Dadić Smail ef.
Delalić Kasim
Delić Avdo
Delić Salih
Demirović Alija
Demirović Muhamed
Deronja Husein
Deronja Midhat
Derviškadić Hasan
Derviškadić Meho
Derviškadrić Sulejman
Drače Alija
Drače Asim
Drljević Hasaga
Drljević Salih
Duranović Alija
Duranović Muhamed
Duranović Smajo
Duranović Vejsil
Dvezar Almasa
Dvizac Ahmed
Dvizac Kasim
Dvizac Muhamed
Efica Šaćir
Efica Elez
Efica Salih ef.
Elezović Ibro

Elezović Nazif
Elezović Salih
Erminagić Muharem
Fazlagić Nedžib
Fazlibegović H. Salih
Fazlibegović Mustafa
Fazlinović Alaga
Fehimović Sulejman
Fejić Ibrahim
Fejzić Avdo
Gašević Emin
Gahić Smail
Galešić Salko
Gavrankapetanović Bećirbeg
Glavović Mujo
Goro Aziz
Gosto Ahmed
Gosto Nazif
Grčić Hifa
Grbeljić Ahmed
Grebo Derviš
Grebo Memišaga
Grizić Salih
Gubeljić Salih
Gustinić Meho
Guzni Muharem
Gvozdenović Muta
Hadžiomerović Mustafa
Hadžiosman Hana
Hadžiselimović Sabit
Hadžomerović Mustajbeg
Hadrović Ihaga
Hadrović Mehmed
Hadrović Mehmed
Hadrović Muhamed
Hadrović Muharem
Hajdarević Salko
Hajdarović Šućrija
Hajrović Omer
Hakalo Lutfija
Halilhodžić Omer
Hamzić Enver
Hamzić Hasan
Hamzić Salih
Handžar Aziz
Handžar Muhamed
Handać Muhamed
Haralo Hatidža
Harmanić Nezir
Hasanagić Sulejman
Hasandedić Hakija
Hasanefendić Hasan
Hasanefendić Smajo
Hasanović Hatka
Hazirović Nasir
Hočan Husein
Hodžić Halil
Hodžić Muhamed
Hojlaš Ajna
Hrustanović Mustafa
Hrvić Mustafa
Huhović Meho
Humačkić Ćamil
Humo Salih
Husković Hajdar
Husković Ibro
Husur Ibrahim
Ibrulj Salih
Idrizović Bećir
Idrizović Muhamed
Jašarbegović Ćamil
Jaganjac Muhamed
Jahić Mehmed
Jakupović Abdulah
Jakupović Suljo
Janić Ibrahim
Jelin Alija
Jugo Džulić Salih
Jugo Hatidža
Jusić Ismet
Jusić Sulejman
Jusufović Mehmed
Kabil Ejub
Kabil Omer ef.
Kahanović Abdurahman
Kahrimanović Emin
Kahrimanović Ramiz
Kahvo Muhamed
Kajić Mustafa
Kajrić Nail
Kajtaz Abdulah
Kajtaz Ahmet
Kajtaz Alija
Kajtaz Derviša
Kajtaz Muhamed
Kajtaz Muslija
Kajtaz Mustafa
Kajtaz Ragib
Kalajdžić Ahmed
Kalajdžić Muhamed
Kalajdžić Mustafa
Kapić Mehmed
Karabeg Avdo
Karabeg Fata
Karabeg H. Alefendija
Karahodža Salko
Karić Husein
Kasić Ibrahim
Kasić Uzeir
Kasović Fata
Katica Hakija
Katica Hasan
Kazaz Omer
Kazazić Hasan
Kazazić Ibrahim
Kazazić Salih
Kazazović Mustafa
Kevelj Alija
Kolahović Džemil
Koluder Avdaga
Konjo Hamdija
Kopić Omer
Kotlica Šerif
Kotlo Salem
Kovač Muhamed
Krpo Suljaga
Kudum Omer
Kukrica Osman
Kulukčija Vejsil
Kulukčija Vejsil
Kupusija Lutfija

Kurt Alija
Kurt Fazlija
Kurt Husnija
Kurtović Alaga
Kusić Mušo
Kusturica Halil
Lakšić Mustafa
Lakišić Husein
Lakišić Jusuf
Lakić Husein
Lakić Sabit
Ljutović Hamza
Ljutović Ibrahim
Lohalović Ahmet
Mahić Meho
Mahmutćehajić Salko
Mahović Šerif
Makić Hasan (Dr.)
Malkoč Mahmut
Mango Bećir
Marazović Esad
Marić Ibrahim
Maslo Šaćir
Maslo Osman
Maslo Salih
Medović Mustafa
Mehmedbašić Avdo
Mehmedbašić Mahmud
Mehmedbašić Mustafa
Mehmedović Osman
Mehmedović Ramadan
Mekić Zaim
Memić Hadžo
Mišić Mehmed
Mičijević Ibrahim
Milović Fejzo
Milović Hamid
Milović Muhamed
Milović Smail
Milović-Čelebić Salih
Mlinić Šemsudin
Mrgan Muharem
Mrkonjić Fatima
Mrkonjić Hasim
Mrkonjić Salih
Mušić Islam
Muštović Ali-Riza
Muftić Reuf
Muftić Smail
Mujić Ahmet
Mujić Alifendija
Mujić Mustafa
Mujić S. Ahmet
Mujić Sedika
Mujkić Meho
Mulić Ali-Riza
Muratović Šaćir
Musić Bisera
Muslibegović Muhamed
Muslibegović Murat
Nalbanta Nazifaga
Nalbanta Nazifaga
Nasečić Derviš
Nast. Hasanagovića
Nikšić Hajrudin
Njuhović Mustafa
Nožić Ahmed
Nožić Ahmetaga
Nožić Memišaga
Nović Smajo
Novo Šaćiraga
Novo Ahmed
Novo Fejzo
Nušić Osman
Omanović Osman
Ombašić Avdo
Ombašić Salih
Omeragić Salko
Omerović Alibeg
Omerović Džemal
Omerović Jusuf
Omerović Maho
Omerović Omer
Omičević Alaga
Omičević Nazif
Opijać Asim
Orbić Mustafa
Oručević Husein
Osmanović Ahmed
Osmanović Asim
Osmanović Muhamed
Osmanović Omer
Osmanović Omeraga
Osmanović Safija
Pašić Edhem
Pašić Edhem
Pašić Munib
Palata Mehmed
Pandur Mustafa
Patak Fazlija
Pavlović Zaim
Peco Ahmed
Pekušić Salihaga
Perić Muhamed
Pilavdžić Alija
Pilavdžić Omer
Pintul Pašana
Pirija Adem
Plesko Husein
Pola Ahmed
Popo Salih
Popovac Hasan
Potur Fata
Potur Salih
Premilovac Osman
Purić Avdija
Purić Hamidaga
Purić Ibrahim
Purić Ifeta
Purić Mujaga
Puzić Alija
Puzić Hamdo ef.
Puzić Hfz. Sabit
Puzić Remzija
Raljević Ahmetaga
Raljević Avdija
Raljević Hamdija
Raljević Mehmed
Raljević Muharem

Ramadović Ćamil
Ramić Mehmed
Ramić Mustafa
Ramić Omer
Ramić Osman
Rebac Ahmed
Repčić Arif
Repeša Mehmed
Rezagić Nazif
Ribica Hajrudin
Ribica Ibrahim
Ribica Ibrahim
Ridjanović Muhamed (Dr.)
Rizvanović Muhamed
Rudan Avdo
Sahander Emina
Salčić Fatima
Salčić Meho
Salaković Mahmud
Salković Ahmed
Samakovlić Danial
Sarać Salih
Sarajlić Muhamed
Seferović Nazif
Sefić Alefen
Sefić Džemal
Sefić Edhem
Sefić Omer
Sejdilović Šaban
Selimhodžić Almasa
Selimhodžić Mustafa
Selimović Ibro
Selimović Sabit
Sitar Hadžo
Sivanjić Bećir
Skilić Avdaga
Slipčević Ibrahim
Slipčević Salih
Spahić Ahmed
Spahić Sabrija
Spužić Mehmed
Stuban Ahmet
Stupac Alaga
Stupar Husaga
Stupar Muhamed
Šantić Mujo
Šantić Osman
Šapuh Ibrahim
Šarobić Murat
Šehović Ahmed
Šehović Hakija
Šehović Salih
Šemić Almasa
Šemić Muhamed
Šemić Sabit
Šemić Zejna
Šerbić Sulejman
Šerić Asim
Šestić Muhamed
Šestić Osman
Šiširak Hasan
Šiširak Šaćir
Šućrija Pašić
Šukalić Ahmet
Tanović Zaim
Taparović Mustafa
Taslaman Hasan
Taslaman Meho
Taslaman Ragib
Taso Šaćir
Taso Bećiraga
Taso Ibraga
Tiho Zejna
Tikveša Salih
Topalović Ibrahim
Torlo Ibrahim
Torlo Muhamed
Torlo Ramo
Trebović Salih
Trnovac Salko
Turković Osman
Udovčić H. Salih
Ugljen Ejub
Ugljen Ibrahim
Velagić Alibeg
Velagić Mehmed
Velagić Muhamedbeg
Velagić Osmanbeg
Velić Sadika
Vila Fatima
Vilogorac Ahmed
Voljevica Avdo
Voljevica Nura
Vrgora Alija
Vučijaković Muhamed
Vuk Derviš
Zalihić Mehmed
Zećo Hivzo
Zekić Ćamil
Zufranović Hamza
Zvonić Šaćiraga
Žderić Hamid
Žmiro Hasan
Žmiro Salko
Žuga Huso
Žuljević Mustafa

d) KONJIC I OKOLINA

Agić Omer
Alajbegović Ibrahim
Alić Bećir
Alić Ramo
Bektašević Džemal
Bolić Mustafa
Ciglić Alija
Dedić Jusuf
Dedić Osman
Džumhur Hamid
Ćišić Mustafa
Gačanin Salih

H.Alić Mehmed
Hodžić Hata
Hodžić Jusuf
Hodžić Mehmedalija
Jusufović Merdžan
Kondo Smajo
Kosovac Ibro
Krljaković Džeram
Lepoha Mehmed
Ljubović Smail
Lugić Hamid
Mulić Avdo
Nikšić Alija
Nikšić Asim
Nikšić Salih
Prohić Džemal
Pirkić Avdaga
Prohić Ragib
Prohić Vejsil
Redžić Meho
Repovac Salem
Sarajlić Bećir
Solo Ibro
Srkalović Vejsil
Vejzović Izet
Zukić Hamza
Zukić Salih
Žetica Ramo

Napomena: U izvornom spisku za ovo područje nedostaje ime i prezime staratelja za još 68 djece koja su pretežno bila smještena po domaćinstvima Ostrošca.

e) ČAPLJINA I OKOLINA

Agić Mehmedalija
Alagić Zulfo
Badarić Mujo
Begić Alija
Brona Osman
Delalić Muharem
Depeša Muhamed
Destanović Rasim
Dizdar Salih
Falagić Husaga
Fazlagić Alaga
Fazlagić Ibrahim
Fazlagić Mehmedalija
Fazlagić Mesud
Fazlagić Muhamed
Fazlagić Salihaga
Hunjić Mustafa
Kadrić Envera
Kapetanović Ahmed
Kapetanović Alija
Kapetanović Muhamed
Komad Avdo
Kudra Nazif
Kudra Smail
Mešić Alija
Mešić Mujo
Mešić Rifer
Metilj Šefika
Metiljević Šefik
Muminagić Ibro
Muratbegović Ahmet
Muratbegović Dika
Muratbegović Halil
Muratbegović Ragib
Mušić Ahmed
Redžić Behmen
Resulović Osmanaga
Rogonja Salko
Sadiković Murad
Šoše Zulfo
Šabanović Halil
Šabanović Zulfo
Šarac Avdaga
Šarić Alija
Šarić Halil
Šarić Hamid
Šarić Nezir
Šuko Husein
Veledar Velija
Veledar Zulfo
Vikidar Sakji
Voloder Hasan
Voloder Huso
Voloder Mujo
Voloder Zulfo
Vučković Alija
Vučković Arif
Vučković Meho
Zovidan Meho
Zukanović Ahmet

f) STOLAC I OKOLINA

Behram Ahmed
H.Bojnić Ismet
Hajdarević Ragib
Imamović Muhidin
Sefer Ahmet
Zečević Mehmed
Zečević Safet (Dr)

Napomena: U izvornom spisku za ovo područje, nedostaje ime i prezime staratelja za još 108 djece.

g) BOSANSKI BROD I OKOLINA

Abazović Husnija
Agić Faik
Avdić Muharem
Bajramović Seid
Bašić Ramiz
Bičakčić Muhamed
Bojić Smail
Budžaković Emina
Čengić Himzo
Čoko Osman
Čolić Šemsudin
Ćosić Azerim
Demirović Mustafa
Demović Ferid
Dervišbegović Alija
Djonlagić Draga
Džaferović Džafer
Grozdan Meho
Halepović Hamdija
Hamdić Suljo
Havurdić Suljo
Helepović Tahir
Hodžić Avdo
Hodžić Osman
Huskić Atif
Ilijazović Refik
Jašarević Hamid
Korić Osman
Mačković Husnija
Midžić Abdulah
Mačković Husnija
Mujkanović Sakib
Mulahasanović Ćamil
Nuhanović Fehim
Nuhanović Selim
Ocanović Zaim
Orljak Zećir
Pala Salko
Pašić Nezir
Prohić Idriz
Rizvanović Rešid
Salčinović Šaćir
Skalešić Mehmed
Smajić Murat
Smajkić Hasan
Softić Izet
Šečić Mujo
Zulfić Dedo
Zulfić Nađib

h) BOSANSKI ŠAMAC I OKOLINA

Bonerta Ivan
Čanić Ivan
Došlić Petar
Jakovljević Danica
Karalić Ana
Mlakić Nikola
mr Riterman Stjepan
Nujić Pero
Pandurević Pavo
Paradžić Mate
Pavić Marko
Pavić Ruža
Petrić Mate
Sebešić Ana
fra Šikić Teofil
Vidović Petar
Vrljić Ivan

i) MAGLAJ I OKOLINA

Avdić Alija
Avdić Hasan
Bradarić Alija
Bradarić Salih
Bravo Mehmed
Ćejvan Ibrahim
Delić Avdo
Delić Edhem
Delić Mustafa
Hasanić Mujo
Hrnjić Husein
Husaković Meho
Husanović Bećir
Husanović Husein
Husanović Ibrahim
Husanović Mehmed
Husanović Mujan
Husanović Šaban
Karahusić Began
Krbešević Salih
Lošić Omer
Mahić Smajo
Mahinić Adil
Mahinić Agan
Mahinić Mehmed
Malić Hašim
Mašić Mujo
Mrvoljak Ibro
Muminović Ibrahim
Mustabašić Mustafa
Mustabašić Omer
Obralić Salih
Omersoftić Nura
Osmaić Sulejman
Pirkić Mustafa
Smail Ibrahim
Smajić Mehmed
Šahman Bego
Šahman Salko
Tanović Fadil
Terzimehić Mehmed
Topčagić Kemal
Uzeirbegović Zubejda

j) VISOKO I OKOLINA

Alijagić Sulejman
Ašlama Edhem
Buro Ibrahim
Fortuna Ademaga
Gačanović Suljo
Gradović Salem
Greda Hasan
H.Numanović Nezir
Hadžiibrahimović Mustafa
Hadžimehanović Halid
Hadžiomerović Bedrija
Hasandić Mujaga
Hodžić Uzeir
Ihtijarević Suljo
Kovač Alija
Mataradžija Avdaga
Mujagić Ramiz
Saračević Hasan
Smailagić Husein
Šahinović Mehaga
Šahinović Safet
Užičanim Selima
Zečević Safeta
Zubić Salih

k) TUZLA I OKOLINA

Alatić Djuzel
Bajrić Hasan
Bećirović Ahmed
Bećirović Džemal
Bećirović Memaga
Beganović Ibrahim
Behaderović Nuraga
Fazlić Bego
Fazlić Džemal
Fazlić Meho
Fazlić Muharem
Fazlić Sulejman
Garagić Ibrahim
Garagić Ibro
Glotić Imšir
Hadžiomerović Šahinaga
Hasanbegović Osmo
Hasanbegović Osmo
Hasanbegović Salih
Hasanović Ibrahim
Hasić Husejn
Ibrišimović Emin
Kadić Mustafa
Lipjenkić Muharem
Mahmutović Ramo
Mešanović Smajo
Moranjkić Mahmut
Mujkić Redžep
Murselović Rašid
Muslimović Began
Muslimović Mehmed
Nurkanović Ćamil
Nurkanović Hasan
Ordagić Sulejman
Osmanović Hrusto
Poljaković Nezif
Sadiković Tahir
Selimović Avdo
Tursunović Šahbaz

To su, zaista, samo primjeri solidarnosti i požrtvovanja naših ljudi dobrih namjera, primjeri koji pokazuju kako treba djelovati u sličnim okolnostima. Mnoge zbog prostora ne možemo spomenuti, mnogi nisu ni evidentirani kao primaoci djece-siročadi. A njih je u Bosni i Hercegovini bilo više od 11.000. Na tim i takvim primjerima treba razvijati kult solidarnosti. Jer, djeca su budućnost svakog životnog prostora.

2.1.3. Zbjegovi

Kao oblik samospašavanja naroda u ratu, zbjeg je bio poznat još u starom vijeku, a i ranije. Narod se tako branio od udarnih talasa Rimljana, Avara, Mongola, Turaka, Španaca, Japanaca, Engleza, Francuza, Nijemaca i drugih velikih osvajača u prošlosti.

Sklanjajući se pred opasnošću i vanrednim prilikama narod je odvajkada na svim meridijanima svijeta koristio zemljišne mogućnosti datog prostora. Najčešće su to bile šume, pećine, nepristupačni planinski klanci, teško prohodne močvare, udaljeni pusti otoci, zabačene pustinjske oaze i druga sigurnija mjesta. Ako se radi o dogovorenom ili spontanom sklanjanju većeg broja porodica u isto vrijeme i na istom mjestu, onda govorimo o zbjegovima. Oni mogu biti **organizovani**, kada imaju svoje rukovodstvo, svoju kolektivnu zaštitu, kolektivnu ishranu, svoj sanitet i osnovna pravila ponašanja, ili **neorganizovani**, kada svega toga nemaju, ali su privremeno na okupu. O takvom vidu zaštite i spašavanja znali su gotovo svi i svi su ga koristili kad im je bilo nužno. Neko više, a neko manje uspješno, ali do danas niko nije detaljnije istražio i opisao taj vid spašavanja naroda! Sun Cu Vu, Šarif, Klauzevic Klausewitz, Dedijer i mnogi drugi pisci od najstarijih vremena do danas samo ga usput spominju, bez detalja i pridavanja većeg značaja! Onaj ko to bude istraživao i opisivao, sigurni smo, pokazaće svijetu izvanredne naučne činjenice i potvrditi veliki značaj ovog vida spašavanja djece u prošlosti i budućnosti.

Na balkanskim prostorima ovaj vid zaštite ima duboke korijene, naročito kod srpskog i crnogorskog naroda. "U vreme turskih napada najveći zbegovi u Srbiji bili su u Ovčaru, Kablaru i na Kosmaju. U toku NOR-a postojali su u svim krajevima naše zemlje. Posle junskog ustanka 1941. god., deo naroda u Hercegovini morao se skloniti pred ustaškim terorom; jedan od većih zbegova nalazio se na planini Bjelasici, gde se sklonio deo naroda iz ljubinjskog, trebinjskog i stolačkog sreza. Za njegovo obezbeđenje od ustaških napada organizovane su straže, a početkom avgusta u zbegu su formirane čete od ljudi iz istog sela i izabrana komanda zbega. Svako selo biralo je i odbor koji se brinuo za smeštaj i ishranu izbeglog naroda... Na sličnom principu organizovani su zbegovi 1941. i u drugim krajevima: na Petrovoj gori i Kozari u III ofanzivi, na Grmeču i Šatoru u IV ofanzivi, u kanjonima Tare i Pive u V ofanzivi...".[134]

---

[134] Mala enciklopedija "Prosveta", knj. 1, Beograd 1978., str. 653.

I u šumama drugih bosanskih planina tokom Drugog svjetskog rata bilo je dobro organizovanih zbjegova naroda, kao na primjer: Devetak, Sjemeč, Romanija, Konjuh, Majevica, Klekovača, Srnetica, Osječenica, Jadovnik, Gostović, Ozren, a veliki dječiji zbjeg bio je u Štekerovcima kod Glamoča koncem 1942. godine. Slabije organizovani ili neorganizovani zbjegovi postojali su po šumama oko Sokoca i Han Pijeska, po istočnoj i zapadnoj Bosni (a odnose se na bošnjački narod), te oko Teslića i Vozuće (koji se odnose na srpski narod).

Nastojeći da pređu u Srbiju "izbeglice su se bez određenog plana i cilja kretale preko bosanskih šuma i bespuća da bi se samo sklonile i sačuvale od progona i fizičkog uništavanja. Uočljivo je bilo da se u tim zbegovima nalazi mnoštvo dece i izgledalo je kao da je to skrivanje činjeno zbog njih".[135] Isto se događalo i kada su se srpske izbjeglice početkom 1942. godine samovoljno vratile iz Srbije u istočnu Bosnu, skrivale se u manjim zbjegovima blizu svojih sela, rizikujući. Iznenađeni ustaško-njemačkim ofanzivnim pokretima u aprilu 1942. godine neki od tih zbjegova doživjeli su tragičnu sudbinu, kao onaj kod Starog Broda na Drini. "Tako je, prema prikupljenim podacima, na levoj obali Drine od Zvornika do s. Bjelovca od 12. do 16. aprila 1942. ubijeno 2.462 osobe, uglavnom žena i dece ispod deset godina starosti".[136]

O životu u zbjegovima u Drugom svjetskom ratu, slikom i rječju ponešto je kazano u igranim filmovima "Kozara", "Sutjeska", "Bitka na Neretvi", "Užička republika" i drugim. Na žalost nigdje to nije bila tema filma, niti se dublje ulazilo u organizacioni, psihološki, sociološki, ljudski aspekt tog pitanja. A tamo, u zbjegu, sve ljudsko, dobro i loše, apsolutno sve, izađe na površinu. Autor ovih redova sve to je vidio svojim očima 1941. i 1942. godine.

---

[135] Dr. Slobodan D. Milošević, navedeno djelo, str. 249 i 306.

[136] Isto, str. 248 i 163.

2.1.4. Prihvat u jedinice NOP-a

Organizovano spašavanje djece inicirala je i KPJ, najprije putem Crvenog križa Zagreba i drugih organizacija, a zatim se to prenijelo na ustaničke strukture. Tako je već u avgustu 1941. godine Posavski narodnooslobodilački partizanski odred stavio sebi u zadatak brigu o nezbrinutim i nezaštićenim. Tim pitanjem bavio se u oktobru iste godine i Narodooslobodilački odbor Užice, organizujući zbrinjavanje izbjeglica i djece. U tzv. Foćanskim propisima u proljeće 1942. godine ugrađeni su sadržaji o spašavanju, zbrinjavanju i brizi o djeci i narodu. U periodu te zime i proljeća u istočnoj Bosni, Hercegovini i zapadnoj Srbiji bilo najviše izbjeglica i stradanja djece. Isto važi i za područja Korduna, Like i Banije. Zbog toga je ustaničko rukovodstvo s Korduna 15. marta 1942. godine predložilo Okružnom komitetu zbrinjavanje djece bez roditelja koja su se potucala bosa, gola i gladna. Uslijedilo je formiranje sabirališta u Petrovcu, koje će kasnije prerasti u dječiji dom.

Napadnom akcijom Četvrte kordunaške brigade koncem avgusta 1942. godine iz ustaškog dječijeg logora Jastrebarsko oslobođeno je oko 900 djece. Veću polovinu prihvatilo je hrvatsko stanovništvo na čuvanje i brigu. Ostali su upućeni za Bosansku krajinu. O tome je Vladimir Dedijer zapisao u svoj Dnevnik: "Petrovac, nedelja, 13. septembar 1942. Nedaleko od komande mesta danas sam video decu s Kozare, zarobljenu u julu, u velikoj ofanzivi. Tu su decu oterale ustaše u Jastrebarsko na prevaspitavanje. Ove hrabre dečake oslobodili su hrvatski partizani i zatim ih uputili u Krajinu. Gledao sam tu decu, stajala su vojnički u dva reda i čekala doručak. Ona su naša budućnost...".[137]

Spašena djeca bez roditelja prihvaćena su privremeno u partizanske jedinice, koje su preuzele brigu o njima. Mnogi od njih postali su kuriri, obavještajci, bombaši, diverzanti i borci, ali je većina ulazila u sastav bolnice i komore dotične jedinice, o čemu govori i Tabela 13:

---

[137] Vladimir Dedijer, DNEVNIK, I, Beograd 1945., str. 267.

Tabela 13:

Pregled broja djece u sastavu partizanskih jedinica[138]

Godina	Ukupan broj boraca	Od toga djece do 15 godina
1941.	80.000	92
1942.	150.000	400
1943.	320.000	700
1944.	650.000	2.000
1945.(maj)	800.000	4.000

Na taj način spašeno je mnogo djece. Posebno je to značajno za jevrejsku djecu, jer su ona najviše bila na udaru. Jedinice NOP-a bile su im jedino sigurno utočište. U njima su nalazila smještaj, ishranu i zaštitu. Minimum koji je za djecu značio sve. Mogla su čak i da se igraju, vesele, takmiče i pohađaju nastavu. Bilo je, međutim, i stradanja, jer su stalni pokreti i borbe jedinica iscrpljivali djecu.

Zbog tih i drugih strateških razloga Vrhovni štab NOPOJ inicirao je otvaranje dječijeg doma u Glamoču, a potom i u Drvaru kako bi sve veći broj nezbrinute djece bez roditelja imao kakav-takav smještaj.[139] Operativni štab za Bosansku krajinu piše Sreskom narodnooslobodilačkom odboru Bosanski Petrovac 14.09.1942. da se za oslobođenu djecu iz logora Jastrebarsko organizuje dječiji dom, što je odmah i učinjeno.[140] Tako se počelo sa otvaranjem partizanskih dječijih domova na slobodnim teritorijama,[141] čime su vojne jedinice bile bar djelimično rasterećene i mogle biti borbeno operativnije.

Osnivanjem AVNOJ-a u Bihaću 26. novembra 1942. godine usvojena je i **Odluka o brizi i zaštiti djece** na cijeloj teritoriji

---

[138] Petar Višnjić, NARODNOOSLOBODILAČKA VOJSKA I DECA, u zborniku radova DECA, RAT, REVOLUCIJA, str. 569.

[139] Jolan Levinger-Dragoslav Ognjanović, SA DJEČIJIM DOMOM OD LIVNA DO SUTJESKE, u zborniku radova DECA, RAT, REVOLUCIJA, str. 315.

[140] Dragoje Lukić, DJECA BOSANSKE KRAJINE U NOR-i I SOCIJALISTIČKOJ REVOLUCIJI, u zborniku radova DECA, RAT, REVOLUCIJA, str. 134-135.

[141] Dr R. Bulatović i D. Nikić, PARTIZANSKI DJEČIJI DOMOVI U BOSNI I HERCEGOVINI OD 1941-1943. GODINE, Livno 1986., str. 17.

Jugoslavije. Time je spašavanje djece postalo briga nove države i njenih organa. Samim tim stanje je poboljšano. Na osnovu te odluke nastalo je instruktivno uputstvo[142] objavljeno u SLUŽBENOM LISTU AVNOJ-a o otvaranju dječijih domova i načinu njihovog održavanja. Time su verifikovane ranije aktivnosti u tom pravcu pojedinih odreda i komandi partizanskih jedinica na slobodnoj teritoriji i ilegalnih organizacija na okupiranoj teritoriji. Na sjednici Izršnog odbora AVNOJ-a početkom januara 1943. godine razmatrana su socijalna i pozadinska pitanja, pa je zapisano: "Najbitnije je staranje o djeci. Već su ranije NOO pristupili otvaranju dječijih domova. Izvršni odbor je posvetio punu pažnju ovoj inicijativi, smatrajući da je pitanje djece koja su izgubila roditelje, pitanje najosnovnije moralne dužnosti. Briga za djecu mora biti briga cijelog naroda".[143]

2.1.5. Partizanski dječiji domovi

Orijentacijom na masovnije otvaranje dječijih domova na slobodnim teritorijama, uz dalje pojačavanje aktivnosti na smještaju djece bez roditelja po domaćinstvima na okupiranim teritorijama, stradanje djece osjetno je smanjeno. Tome su svakako doprinijeli i namjerno uvećani smještajni kapaciteti postojećih dječijih domova, sirotišta i đačkih domova na okupiranoj teritoriji koje su od ranije držale dobrotvorne organizacije i društva po pojedinim gradovima, a što su inicirali aktivisti NOP-a. Takvih domova je, na primjer, u Sarajevu bilo osam, Banja Luci tri itd. i svi oni su primali prvenstveno djecu bez roditelja, siročad i ratnu siročad.

---

[142] Ljubica Perović, ZAŠTITA DECE U NOB-u KROZ ODLUKE I PROPISE NARODNE VLASTI OD 1941-1947.GODINE, u zborniku radova DECA, RAT, REVOLUCIJA, str. 678.

[143] List BORBA od 10. januara 1943. godine.

Organizovanje dječijih domova na slobodnim teritorijama ubrzano je oslobađanjem djece iz ustaškog logora Jastrebarsko kraj Zagreba. Nakon mukotrpnog prebacivanja te djece u Bosansku krajinu, ona su u Bosanskom Petrovcu zbrinuta u improvizovani Dječiji dom polovinom septembra 1942. godine. To se smatra prvim partizanskim dječijim domom uopšte.[144] Time je otpočelo novo iskustvo NOP-a i narodnooslobodilačkih odbora kao nove vlasti u formiranju. Za prvu upraviteljicu Doma određena je Dušanka Božić-Stišović, a za vaspitačicu Nada-Desa Đermanović. Kako u Bosanskom Petrovcu uslovi smještaja i bezbjednosti nisu bili povoljni, ovaj Dječiji dom je nakon nekoliko dana preseljen u Lušci Palanku i smješten u zgradi osnovne škole. Međutim, ni ovdje se nije dugo zadržalo. "Poslije svega nekoliko dana boravka u Lušci Palanci, djeca su morala da budu premještena na sigurnije mjesto. Naime, zgrada škole se nalazila neposredno uz cestu koja je dolazila iz pravca Jasenice i mogla je lako biti predmetom napada neprijatelja. Uz to, zbog ograničenog prostora, smještaj djece nije bio najpovoljniji. Radi toga su NOO, Oblasni komitet, Operativni štab i odbor AFŽ donijeli odluku da se djeca premjeste na drugu stranu Grmeča, u selo Risovac".[145] I ovdje je zgrada osnovne škole poslužila za smještaj Doma, u kome je već bilo 150 djece. Međutim, nedostatak dovoljnih količina vode za toliki broj korisnika, zbog čega se higijeni nije moglo posvetiti više pažnje, uticao je da Dom i odavde ubrzo seli na povoljniju lokaciju. Ovoga puta u selo Jasenicu s druge strane Grmeča. Kako se vidi česti pokreti i stalna privikavanja na nove uslove i sredinu bila je sudbina ove napaćene djece.

---

[144] Đuro Pucar Stari, SJEĆANJA, knj. 2, Sarajevo 1981., str. 107-108, piše: "Njihovu djecu i žene... podgrmečki ustanici su početkom avgusta 1941. godine prebacili preko Une i smjestili ih po oslobođenim selima Podgrmeča... Djeca su poslije smještena u dječije domove, kao što su bili oni u JASENICI i KORČANICI više Lušci Palanke, ili kod pojedinih porodica u oslobođenim selima. U ove domove bila su smještena i djeca sa Kozare koja su oslobođena iz Jastrebarskog". To ukazuje da su partizanski dječiji domovi postojali i prije ovog, ali o tome nemamo drugih dokumenata.

[145] Dr R. Bulatović i D. Nikić, PARTIZANSKI DJEČIJI DOMOVI U BOSNI I HERCEGOVINI OD 1941.-1943. GODINE, Livno 1986., str. 18.

Partizanski dječiji domovi formirani su i u drugim krajevima i mjestima. U ŠTEKEROVCIMA kod Glamoča Dom je počeo da radi početkom novembra 1942., u DRVARU početkom decembra, u LIVNU i BIHAĆU koncem decembra iste godine itd. U svim tim domovima organi narodne vlasti, komande jedinica i narod nastojali su da stvore što povoljnije životne i radne uslove, da obezbijede što bolju ishranu, odjeću i obuću. "Glavni teret u tim oblicima zbrinjavanja i zaštite dece, kao i u obezbeđenju hrane za tu decu, nabavci obuće i odeće, lečenju i vaspitavanju, preuzimale su jedinice Narodnooslobodilačke vojske. One su činile sve da ih zaštite i sačuvaju... Poslednji komad hleba, jedinu kocku šećera, grumen soli borci su odvajali za decu. Gladovali su da deca ne budu gladna. Od svoje oskudne odeće i obuće za najmlađe su odvajali sve što je bilo potrebno. To su činili u izuzetno teškim ratnim situacijama. A zbog dece u zbegovima i domovima, da bi njih zaštitili od zverstva i uništenja, bolesti i gladi, svesno su davali svoje živote. Za decu su se bili bojevi...".[146]

Uslovi života bili su različiti. U Dječijem domu Livno hrana je bila veoma dobra, raznolika, kvalitetna i obilna, a odjeća nova, sašivena od novih ćebadi boljeg kvaliteta. Pitomac doma iz tog perioda **Ibrahim Jeleč** priča: "O nama se vodila velika briga. Imali smo dobru hranu i smještaj. Dobro se sjećam jednog dana kad smo imali za ručak rižu sa mesom i kao poslasticu halvu. Poslije ručka otišao sam na Kajića livadicu da se igram. Tu sam vidio dvojicu partizana koji sjede na zidu i dijele jedan komadić kukuruze. Meni je to bilo čudno... Ali, nikada nisam mogao zaboraviti tu sliku. Mi smo imali čak i halve, a borci se zadovoljavaju najmanjim parčetom kukuruznog kruha!"[147]

---

[146] Petar Višnjić, navedeno djelo, str. 567.

[147] Dr R. Bulatović i D. Nikić, navedo djelo, str.43.

Bilo je, međutim, i gladnih dana u pojedinim dječijim domovima i u pojedinim periodima tokom rata. U prvom partizanskom dječijem domu u BOSANSKOM PETROVCU nije bilo dovoljno hrane, pa su djeca gladovala, ali kratko.[148]

Za upravnike i vaspitače, gdje god je to bilo moguće, postavljani su prosvjetni radnici - učitelji, nastavnici, profesori, pa je i školska nastava u većini domova izvođena, organizovane su razne sekcije i drugi kulturni sadržaji. O tome **Mihajlo Bobić** iz Jasenice kaže: "Život je u Domu bio vrlo dobro organizovan. Prava pjesma. Odrasla djeca su išla na nastavu. Sa mladima je uvijek bio neko od starijih koji se sa njima igrao i brinuo o njima. Dom ti je bio kao neka škola gdje se i uči i igra. Djeci je u Domu bilo sasvim dobro, bolje nije ni moglo da bude".[149] Sve je to koliko-toliko doprinosilo da se djeca oslobode grča straha i psihičke napetosti i da se povrate u normalnije životne tokove. Ali to je išlo veoma teško, jer su stalne borbe okolo, česti pokreti i psihoza neizvjesnosti nanovo uticali da se taj ratni grč u djeci održava. "Krajem januara 1943. pred najezdom IV neprijateljske ofanzive u Štekerovce su počeli pristizati domovi iz Drvara i Srpske Jasenice, sa kozaračkom decom koja su 26. avgusta 1942. spašena iz ustaškog logora u Jastrebarskom. Našlo se tu sad preko 300 dece. Ona su razmeštena po okolnim selima i zaseocima: Čegarima, Barišićima, Kopanjama, Otkovcima, a u Bojanovićima je bila zajednička bolnica...".[150]

Međutim, i odatle su uskoro morali dalje, zbog pritiska njemačko-ustaških snaga koje su ih usmjeravale prema Neretvi. Sa tako velikim dječijim zbjegom teško se pokretalo bilo kuda, po dubokom snijegu i velikoj hladnoći. Zato je dio domske djece pod pratnjom upućen u

---

[148] Nevenka Novaković, POSLJEDICE NOR-a NA RAZVOJ DJECE I BRIGA NARODNE VLASTI ZA NJIHOVO OBEZBJEĐIVANJE PRED KRAJ OVOG RATA I U OSLOBOĐENOJ ZEMLJI, u zborniku radova DECA, RAT, REVOLUCIJA, str. 656.

[149] Dr R. Bulatović i D. Nikić, nabvedeno djelo, str. 31.

[150] Jolan Levinger-Dragoslav Ognjanović, Zbornik radova DECA, RAT, REVOLUCIJA, str. 317.

pravcu Like, tamo smješten po selima i uglavnom preživio tu zimu. Takođe i dvije manje grupe djece upućene su prema Ključu i Bugojnu i tamo raspoređene po selima i domaćinstvima. Na žalost, grupa sitne djece, koja je upućena ka Bosanskom Grahovu i Šator planini tragično je završila, od velike hladnoće tih dana...[151] Ostala djeca krenula su sa glavninom naroda i vojske. "Dom se ubrzo priključio sumornoj koloni dugoj preko 60 kilometara, od više desetina hiljada dece, staraca i žena... koja se nadovezivala na ešalone ranjenika, bolesnika i pozadinske delove Operativne grupe Vrhovnog štaba. Uz neku decu bile su i njihove majke, koje su ih nosile... Sa još dve vaspitačice Danica Čabo činila je nadčovečanske napore da se deci olakšaju danonoćni pokreti po snegom zavejanim stazama... Danica je u tim tragičnim danima bila više nego majka iznurenoj, gladnoj, promrzloj, goloj i bosoj siročadi...".[152]

Nakon mnogo patnje, napora, smrzavanja i gladovanja, nakon Neretve i Sutjeske, većina djece iz ove kolone smrtno su stradala od četničke kame u fočanskom zatvoru, o čemu je naprijed bilo riječi.[153] Smatra se da je golgota Neretve i Sutjeske ugasila oko stotinu života domske djece, ali time nije ugašena briga za djecu koju su osmislili i provodili partizanski borci. Naprotiv, partizanski dječiji domovi i dalje su otvarani i prihvaćali ugroženu djecu svih nacionalnosti.

Prema navodima dr Mihajla Ogrizovića,[154] na oslobođenim teritorijama u Jugoslaviji sredinom 1943. godine bilo je 17 dječijih domova sa 1.383 djece predškolskog i 22 dječija doma sa 1.233 djece osnovnoškolskog uzrasta (do četiri razreda). U toku 1944. i početkom 1945. godine samo na oslobođenim teritorijama Hrvatske djelovalo je

---

[151] Dr R. Bulatović, D. Nikić, navedeno djelo, str. 39.

[152] Jolan Levinger-Dragoslav Ognjanović, u zborniku radova DECA, RAT, REVOLUCIJA, str. 320.

[153] Dr R. Bulatović i D. Nikić, navedeno djelo, str. 72.

[154] Dr. Mihajlo Ogrizović, BRIGA PARTIJE I NARODNE VLASTI O ODGOJU I OBRAZOVANJU MLADIH NA OSLOBOĐENOM TERITORIJU JUGOSLAVIJE ZA NOB, u zborniku radova DECA, RAT, REVOLUCIJA, str. 395.

40, a u Vojvodini 24 dječija doma sa 5.053 djece. Kao zanimljivost može se navesti Dječiji dom u Splitu, tačnije kolonija dječijih domova koja je osnovana jula 1944. godine i u kojoj je bilo smješteno 1.600 djece, pretežno iz Bosne. U ovoj koloniji osposobljavani su vaspitači i upravnici budućih domova, pa je ovaj Dom u neku ruku bio istovremeno i škola-vježbaonica za buduće vaspitačke funkcije po dječijim domovima oslobođene zemlje. Sva ta djeca su sačuvana i kasnije uključena u mirnodopske dječije domove za ratnu siročad širom zemlje.

Koliko je djece prošlo kroz partizanske dječije domove teško je utvrditi. Pošto je sve to bilo u neprekidnom kretanju i jer su djeca često prerazmještana po raznim domovima. Mnogo djece iz tih domova, čim bi malo ojačali, i ako su starijeg uzrasta, razmještani su po vojnim jedinicama radi rasterećenja domova i bezbjednosti djece. Ni tačan broj tih domova nije lahko utvrditi, jer su mnogi na kratko formirani, ili nigdje o tome nema pisanih tragova. Mnogi domovi su se u istom mjestu po nekoliko puta u toku rata formirali i gasili. U svakom slučaju, na ovaj način spašeno je mnogo mališana od sigurnog stradanja.

* * *

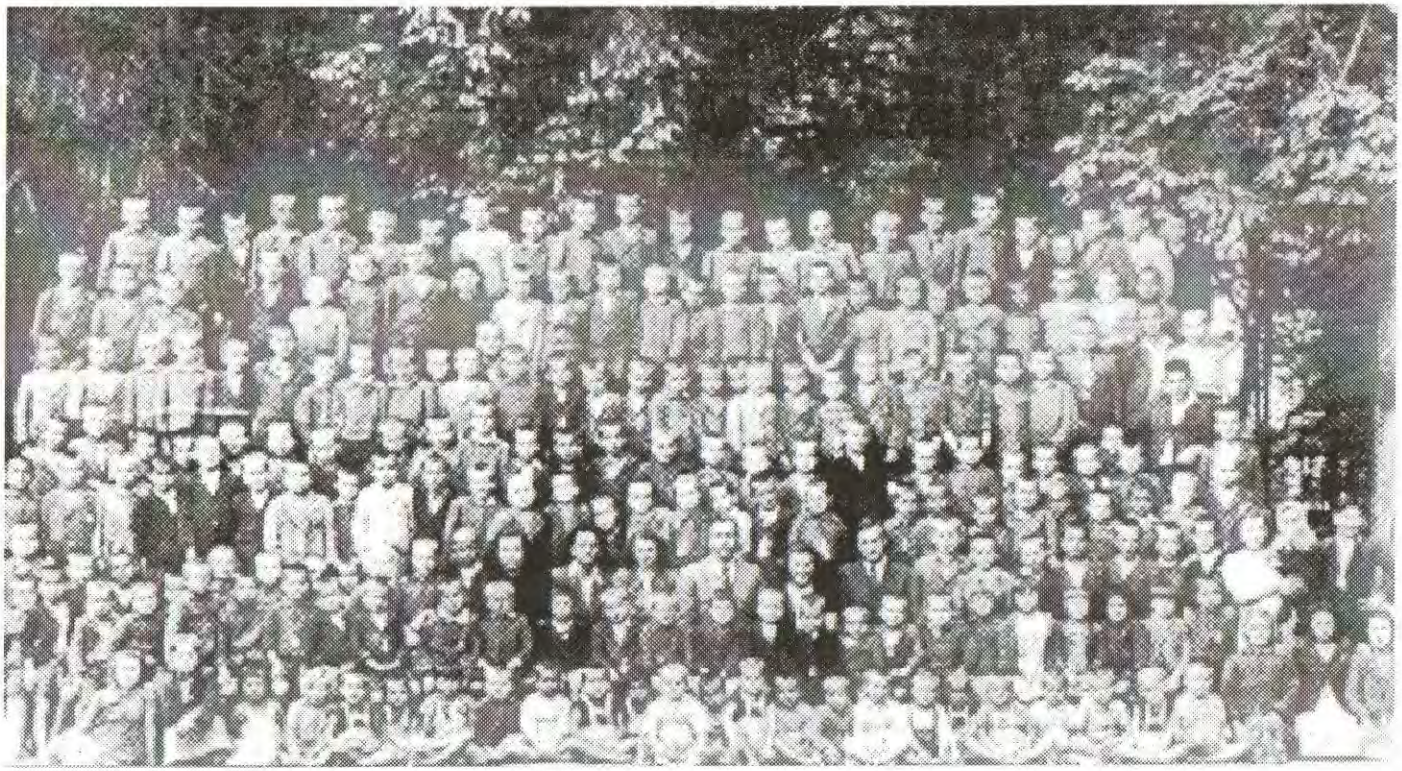

Ratna siročad iz Bosne snimljena u Lipiku. Hrvatska 1943. godine

Dakle, spašavanje djece na našem ratištu u Drugom svjetskom ratu vršeno je na različite načine, u početku pojedinačno, stihijno i malo uspješno, a kasnije organizovanije i nešto uspješnije. Otuda i krupna cifra ugaslih života bosanskih dječaka i djevojčica. Sa njima su ginule i njihove majke, prije njih ili iza njih. One su se do posljednjeg trenutka borile i žrtvovale za svoju djecu, uvijek misleći na njih i uvijek čineći poteze i radnje isključivo zbog njih. Može se slobodno tvrditi da su majke na našim prostorima u Drugom sjvetskom ratu najviše trpile i najviše podnijele. Naročito majke srpske i bošnjačke djece.

Progon iz Srebrenice 1995.

3. Agresija protiv Bosne i Hercegovine 1991./1995.

"Ovaj rat ostaće zabilježen u analima svjetske istorije po bestijalnosti, vandalizmu i fašizmu. U stvari, još nije "skovana" prava riječ za ono što nam čine neprijatelji Bosne i Hercegovine... Ipak, najveći stradalnici i gubitnici su djeca. Izgubila su djetinjstvo, dječiju sreću, ljepotu življenja. Za 17 mjeseci rata djeca su prošla stravičnu golgotu. Za 17 mjeseci, koliko traje agresija na našu domovinu, djeca su postala i mali i veliki ljudi. Za nešto manje od godinu i pol djeca su narasla za čitavu deceniju. I više!... Svi ideali svijeta ne vrijede koliko jedna dječija suza! A dječije suze tokom ovog rata tekle su i teku potocima...".[155]

I ne samo suze, već i krv dječija tekla je potocima, o čemu smo naprijed svjedočili. U istoriji ratovanja teško je naći sličan primjer namjernog i planskog atakovanja na život djece. Sa osnovnim ciljem da ona budu fizički uništena, birajući pritom najgrublji i najprimitivniji način uništavanja kako bi žrtve bile što više napaćene. Posebno muška djeca, na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine dokle je stizala srpska vojska i paravojska. To potvrđuje tezu o usmjerenoj, planiranoj i vođenoj akciji. Kao i u Drugom svjetskom ratu na istim prostorima, samo ovog puta znatno organizovanije, potpunije i uspješnije (etničko čišćenje cijelih oblasti, potpuno uništavanje tragova postojanja drugih naroda, potpuni genocid...), o čemu je naprijed dovoljno kazano. Uz masovno smrtno stradanje djece stradale su i njihove majke. Zato je ovaj rat karakterističan primjer rata protiv djece i njihovih majki. Također i primjer gaženja svih konvencija Međunarodnog ratnog prava koje se odnose na ove dvije kategorije ljudi. A cilj je jednostavan: preko djece i njihovih majki fizički likvidirati cijeli jedan narod - bošnjački.

---

[155] Pane Škrbić, DJEČIJE SUZE, list OSLOBOĐENJE, 20. 9. 1993., Sarajevo.

U takvim okolnostima i u uslovima potpunog početnog **iznenađenja** teško je bilo uspješno spašavati djecu u ovom ratu. Otuda najveća haotičnost u tim aktivnostima kod bošnjačkog naroda u posljednjih nekoliko ratova na ovim prostorima, kako kod porodica tako još više kod društvenih subjekata. U kratkom vremenu i uz neviđenu dinamiku raznovrsnih sinhronizovanih terorističkih i vojnih dejstava agresora pokrenute su čitave regije, u čemu su porodice bile prve na udaru. O bilo kakvom organizovanom spašavanju djece nije bilo ni govora! Nigdje!? Svaka majka snalazila se kako je znala i umjela, uglavnom neblagovremeno i neuspješno. U ogromnoj većini slučajeva čekalo se u mjestu življenja, sklanjajući djecu u sigurnije prostorije domaćinstva, ili u obližnju šumu, rjeđe u bezbjednije naselje u okolini. Samo zaista rijetki domaćini blagovremeno su evakuisali svoju djecu na sigurnije područje u BiH ili u inostranstvo. Zato su u prvoj fazi rata (prva četiri mjeseca) svi sabirni i koncentracioni logori agresora bili popunjeni pretežno djecom i njihovim majkama i starim osobama. A to je ona faza kada je počinjeno najviše zločina nad civilima, prema planu, jer u tom periodu ni domaće a ni međunarodne humanitarne organizacije tamo nisu imale pristupa. "Organizirane evakuacije stanovništva iz Grada nije bilo. Za razliku od Grada, evakuacija je pripremljena i organizirano obavljena u prigradskim mjesnim zajednicama...", u kojima je agresoru "pružen oružani otpor, čime je njegov napad zaustavljen...".[156] Slično je bilo i u drugim krajevima i mjestima.

Djeca srpskog i hrvatskog naroda u tom periodu (a i kasnije) nisu masovno stradala od terorističkog djelovanja, jer ti narodi nisu bili iznenađeni, osim donekle hrvatskog sela Ravno u Hercegovini i par srpskih sela u Posavini. Na vrijeme su evakuisana i spašena zajedno s narodom, jer su njihovi roditelji bili bolje informisani. Dakle, spašavanje djece u ratu je utoliko uspješnije ukoliko je informisanost naroda i društvenih subjekata bolja, zbog čega su moguća predviđanja na svim nivoima.

---

[156] Jusuf Kadrić, BRČKO-GENOCID I SVJEDOČENJA, Sarajevo 1998., str. 83-84.

3.1. Pokretni zbjegovi

U agresiji na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine zbjegova bošnjačkog naroda bilo je najviše u istočnoj Bosni, u šumama planina Sjemeča, Javora, Devetaka, Romanije, Maglića, Zelengore, Zvijezde, Zlovrha, Konjuha, Sušice, Javornika, Veleža i drugih, a najveći oni sa područja Srebrenice, Žepe, Cerske i Konjević polja. Svi su oni bili iz grupe neorganizovanih ili slabo organizovanih, ali su doprinijeli da se mnogi dječaci i djevojčice spase od fizičkog uništenja. Nisu, nažalost, svi zbjegovi, uspjeli u svojoj namjeri. Pominjemo primjere - onog nevesinjskog, kada je juna 1992. pobijeno i bačeno u jamu "Lipovača" 78 osoba, od kojih i tridesetak sitne djece, čak i one od svega nekoliko dana života. Ili onog u Konjević polju, koji je namjerno granatiran 11. 3. 1993. i tom prilikom usmrćeno 300-350 civila, među kojima mnogo djece, a na stotine ranjeno.

Zaista, djeca i majke bošnjačkog naroda na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine bili su u prvoj fazi rata na brisanom prostoru i nemilosti vojnih i paravojnih agresorskih snaga. Učinak je poznat i stravičan, ali nije onakav kakav je bio planiran. Jer, na mnogim lokalitetima spontano su se formirali manje-više masovni pokretni zbjegovi naroda, koji su amortizovali prvi i najvažniji val nasilja i trijumfa napadača. Ti pokretni zbjegovi po šumama zvorničkog, vlaseničkog, cerskog, srebreničkog, višegradskog, rogatičkog, goraždanskog, nevesinjskog, sokolačkog, kotorvaroškog, skendervakufskog, prijedorskog, sanskog, ključkog kraja, mada stalno pod udarima dalekometne artiljerije i avijacije, bili su jedini način masovnijeg spašavanja djece. I mada su kasnije gotovo svi zbjegovi pali u ruke snagama agresora, masovnijeg smrtnog stradanja djece nije bilo kao u prvom valu nasilja, jer su se u međuvremenu promijenili međunarodni politički i vojni uslovi. Svi ti zbjegovi, nakon dodatnog maltretiranja, upućeni su na drugu stranu linije razdvajanja, čime je završena golgota djece, žena i starijih muškaraca.

Zbjeg naroda na zastanku u šumama istočne Bosne

Ta golgota trajala je od par sedmica do nekoliko mjeseci, u gotovo neprestanom cik-cak pokretu, ispunjena granatiranjem, strahom, umorom, nespavanjem, glađu, hladnoćom, bolestima, halucinacijama, sebičnošću pojedinaca, smrću vješanjem o grane stabala... "Sve smo išli pješke, meni su noge otekle i nisam mogla dalje, drhtala sam... Najbolje je onom ko se nije ni rodio... da se ne pati...", govorila je pred TV kamerama 5. 5. 1994. godine sedmogodišnja **Adisa Kustura** iz Rogatice, koja je prošla golgotu jednog zbjega. A sedmogodišnja **Dalila Kovač** iz sela Kalimanića kod Sokoca ovako je doživjela zbjeg naroda iz njenog užeg zavičaja: "Skrivali smo se u šumi blizu sela, a onda smo morali bježati dalje preko šuma za Olovo. Trajalo je to više dana. Kada smo došli na planinu Devetak, čuli smo pucnjavu i narod se razbježao. Ja sam cijelo vrijeme plakala za dedom, koji je mislio da sam se izgubila pa se vratio da me traži, pa su ga tako zarobili četnici.

Od tada mu se gubi svaki trag... ja sam se tada osjećala napuštenom od svih ljudi ovoga svijeta i pričali su mi da sam u snu plakala i dozivala dedu da dođe po mene...".[157]

Na balkanskim prostorima najviše iskustva u organizovanju i korišćenju zbjegova ima srpski narod, koji je naročito u Drugom svjetskom ratu uspješnim organizovanjem zbjegova u BiH umanjio efekte ustaško-njemačkog genocida protiv sebe (centralna i zapadna Bosna). Nakon Drugog svjetskog rata kroz naš školski sistem u okviru nastavnog predmeta Civilna odbrana govorilo se, pored ostalog, i o ovom načinu spašavanja i zaštiti naroda u ratu. Te informacije i znanja, eto, dobro su došla u ovome ratu, kao i sve ostalo naučeno u tom nastavnom predmetu. Kamo sreće da se i bolje učilo i naučilo! Jer, procjene govore da je, uz ostalo, zahvaljujući tim znanjima i tom nastavnom predmetu bošnjački narod izbjegao najgore, jer su se mladi ljudi lakše snalazili, orijentisali, odlučivali, preživljavali u prirodi itd.

Bilo bi nužno, potrebno i korisno ZBJEGU kao načinu **samospašavanja** naroda u ratu posvetiti odgovarajuću naučno-stručnu pažnju, sabrati iskustva o tome, analizirati ih i u pisanoj formi preporučiti smjernice za ponašanje u sličnim situacijama u budućnosti. Jer, zbjeg je prvi i najmasovniji oblik spašavanja naroda i nejači, oblik koji nametne situacija na terenu, pa ga treba što racionalnije i efikasnije organizovati i voditi. A to znači da zbjeg mora imati neki "kućni red", neka pravila ponašanja kojih se svi moraju pridržavati, bilo da se on formira spontano ili da ga neko organizuje i vodi. Ta pravila i tuđa iskustva treba putem školskog sistema da nauče svi građani ovog podneblja. Uz ta znanja idu i znanja o prvoj medicinskoj pomoći, o jestivim biljkama i životinjama u šumama, o orijentaciji u prirodi bez tehničkih pomagala, o lukavstvima itd. Na taj način izbjegle bi se haotične situacije kakve su se dešavale u nekim krajevima BiH 1992. godine, sa tragičnim posljedicama. Dakle, potrebno je znanje, kompleksno znanje kada su zbjegovi u pitanju.

---

[157] List DRINA, maj 1994.

3.2. Kolektivni smještaj

Preživjeloj djeci, nakon bezbroj tortura u zavičaju, u zbjegu i zatočeništvu, protjerivanjem na slobodnu teritoriju omogućeno je da budu spašavana u izbjeglištvu od daljeg stradanja (od gladi, hladnoće, raznih bolesti, granatiranja sa distance, strahova itd.). Blokadama i opsadama gradova i komunikacija agresori su željeli nastavljanje stradanja preostale nejači, prvenstveno djece, u novim uslovima. Kolektivni smještaj po naseljima na slobodnoj teritoriji bio je minimum na koji su prognanici dočekani, a oni su ga doživjeli kao životni maksimum u tom trenutku. Poput sunca čije zrake pokazuju pravac za bolji život. Odatle se kretalo u bolji životni standard, zavisno od lične snalažljivosti i sposobnosti. Djeca bez oca ili bez oba roditelja zavisila su od brige drugih, prvenstveno društvenih subjekata. Ukoliko takve brige nije bilo ili nije bila efikasna, djeca bez roditeljske brige najduže su ostala u uslovima kolektivnog smještaja. A to ipak, uz svo poštovanje ovog vida organizovane društvene brige, nije ono što djeci trajnije treba.

I njima su oteli djetinjstvo, mada su sada na sigurnom, u kolektivnom smještaju.

Kolektivni smještaj za prognanike i izbjeglice iz Bosne i Hercegovine organizovan je i u inostranstvu, u Hrvatskoj, Sloveniji, Makedoniji, Njemačkoj, Danskoj, Holandiji, Turskoj i drugim zemljama Evrope, sa nekim minimumom potrebnih životnih uslova. I tamo su sva djeca, a pogotovo ratna siročad i polusiročad, živjela u neodgovarajućem ambijentu za njihovo vaspitanje, obrazovanje i napredovanje. Naročito ako je boravak u tim uslovima trajao duže. Unutar kolektivnog smještaja djeca bez roditeljskog staranja prepuštena su brizi rodbine, ako su je imala. Takva djeca bila su meta i zlonamjernih ljudi (npr. u Mariboru) koji su pod izgovorom usvajanja djece neovlašteno izvlačili djecu iz kampa i njima na razne načine manipulisali, a da to vlasti kampa i ostali nisu sprječavali. Tako se izgubio trag mnogim dječacima i djevojčicama.

Izvlačenje djece bez roditeljskog staranja iz kolektivnih smještaja u zemlji i inostranstvu bilo je poželjno, ali samo preko nadležnih organa vlasti u zemlji i ovlaštenih institucija ili organizacija u inostranstvu. Za djecu koja su tako promijenila svoj socijalni status može se govoriti o spašavanju od daljeg stradanja, a za kolektivni smještaj kao još jedan način njegovog pozitivnog djelovanja u korist djece. Manjkavost ovog načina spašavanja, bar što se inostranstva tiče, je odsustvo potpunije evidencije i praćenja dalje sudbine te djece u novoj sredini. Na taj način spašeno je mnogo djece, bilo da su smještena u hraniteljske porodice, bilo da su usvojena od neke porodice, ili da su smještena u neki od dječijih domova. (Informacije o tome su kontradiktorne, pa bi nadležni organi BiH trebali učiniti sve da se ta tematika sredi).

Dječija ambasada "MEĐAŠI" iz Sarajeva organizovano je izvlačila djecu iz kolektivnih smještaja ne bi li ih evakuisala iz okruženih gradova i smjestila u susjedne i druge zemlje. Bila je to jedina institucija koja je 1992. i 1993. godine radila na spašavanju ugrožene djece svih nacionalnosti. "Još kada se razmjere rata nisu ni naslućivale, ova organizacija je izvodila djecu iz Sarajeva, često i bez roditelja organizujući i avionske letove u sigurno... Prema nekim podacima Dječija ambasada je učestvovala u evakuaciji oko 50 hiljada

djece, od čega je gotovo polovina bila bez roditelja... Konvoji su odlazili jedan za drugim, a prisustvovali smo brojnim scenama kad su roditelji dovodili jedno ili dvoje djece i predavali ih prvom odraslom putniku u autobusu, samo naznačivši ime onih koji bi ga trebali prihvatiti, i ništa više. U očaju, mnogi roditelji su poslali djecu ispod smrtonosnih granata, a da nisu razmišljali o eventualnim teškoćama koje su kasnije mogle iskrsnuti...".[158]

O kolektivnom smještaju kao načinu spašavanja u ratu trebaće napisati posebnu studiju, jer on to zaslužuje, kako po pozitivnom, tako i po negativnom aspektu.

Njegove suze nema ko da briše, kao ni hiljada drugih mališana u Bosni i Hercegovini

[158] List BH EKSKLUZIV, 19. 8. 1994.

3.3. Dječiji domovi

U Sarajevu, Zenici i Tuzli do rata 1992. godine postojali su dječiji domovi za djecu bez roditeljskog staranja, kapaciteta po oko 130 djece. Sa otpočinjanjem ratnih operacija i prilivom nove djece bez roditeljskog staranja, ovi dječiji domovi prihvatili su nešto ratne siročadi, naročito Dječiji dom u Tuzli.

Zbog velike koncentracije djece na jednom mjestu i opasnosti po život djece od granatiranja s okolnih brda, Dječiji dom iz Sarajeva je, posredstvom Dječije ambasade Sarajevo, evakuisan 1. avgusta 1992. godine u inostranstvo. Tom prilikom na put autobusima krenulo je 93-je djece. "Snajperskim hicima četnici su iz Nedžarića dvije bebe ubili, 9-ero djece je oduzeto na srpskom kontrolnom punktu na Ilidži... a ostatak djece zajedno sa vaspitačima stigli su na svoja odredišta gdje se i danas nalaze. 34-ro ih je u Magdeburgu u Njemačkoj a 48-ro u Monci i Riminiju u Italiji".[159]

Dječiji dom u Tuzli radio je tokom cijelog rata zahvaljujući domaćim i stranim humanitarnim organizacijama, koje su obezbjeđivale hranu, odjeću i obuću. "Tokom rata u ovom objektu bila su prihvaćena i protjerana djeca bez roditelja iz podrinjskih opština, a u jednom trenutku u Domu je boravilo više od 600 djece".[160] Zanimljivo je da su Tuzlaci, u saradnji sa Dječijim domom i uz pomoć njemačke humanitarne organizacije KAP ANAMUR, organizovali domski smještaj za djecu do pet godina u jednom od dječijih obdaništa, formirajući posebno odjeljenje za ratnu siročad. Takođe, kao zanimljivost, zato što je to jedini slučaj u BiH, spomenimo da su Tuzlaci formirali i posebno **Prihvatilište** za djecu bez roditeljskog staranja. Bila su to uglavnom djeca iz Podrinja i Posavine. Očigledno da je nadležnim u Tuzli bilo jasno koliki je strateški značaj briga o

[159] List BOSNA, 17. 7. 1994., Sarajevo.

[160] List OSLOBOĐENJE, 9. 9. 1996., Sarajevo.

djeci. Trudili su se da iznađu trenutno najpovoljniji način i mjesto smještaja ugrožene djece, koristeći iskustva iz Drugog svjetskog rata i parolu "Bolje ikakav smještaj, nego nikakav!".

Zenički dječiji dom **"Dom-porodica"** namijenjen je za smještaj djece bez roditeljskog staranja ili djece čiji roditelji nisu u stanju da se o njima staraju. Kapacitet mu je oko 100 djece, a u vanrednim prilikama mogao bi smjestiti i duplo više. Tokom rata povremeno je smještaj dobivalo i po desetak ratne siročadi, ali samo privremeno.

Osim pobrojanih dječijih domova u BiH, par kampova za djecu iz naše zemlje otvoreno je u Hrvatskoj i oni su imali poludomski karakter, te odigrali veoma važnu ulogu u spašavanju bosanske djece od daljeg stradanja. "Ova djeca su preživjela strahote rata u Bosni, gledala su silovanja svojih majki i sestara, morala su da pjevaju dok su im četnici ubijali roditelje...".[161]

Dakle, organizovanog spašavanja djece - ratne siročadi putem otvaranja dječijih domova, do polovine 1995. godine, bilo je vrlo malo u odnosu na tadašnje potrebe. Moglo bi se reći da ga nije ni bilo. Izuzetak je donekle bila samo Tuzla.

Zašto je to bilo tako? Otkud animozitet prema dječijim domovima? Ako je i postojalo opravdanje za Sarajevo i Goražde, nije postojalo za Zenicu, Kakanj, Travnik, Konjic, Bugojno, Visoko i druge gradove prema kojima su ratna djelovanja bila slabija. A broj nezbrinute djece i ratne siročadi stalno se povećavao. Umnožavali su se i načini njihovog stradanja. Jer, djeca su prepuštena rodbini koja je i sama u ogromnoj većini bila ugrožena, kolektivnom smještaju s ostalim narodom, i sudbini. Ni bogata iskustva iz Drugog svjetskog rata nisu korištena. Čak ni spremnost međunarodnih subjekata da pomognu otvaranje dječijih domova! A kao kontra mjeru nije nuđeno ništa, osim kolektivnog smještaja! Zaista čudno, najblaže rečeno! (O domskom smještaju biće govora u dijelu o zbrinjavanju djece).

---

[161] SKAJ NJUZ (SKY NEWS), 31. 5. 1993., u emisiji "SVIJET NA DLANU" TV Sarajevo, reportaža o dječijim kampovima na Jadranu.

3.4. Smještaj u druge porodice

Osim sporadičnih spontanih prihvata ratne siročadi od strane nerodbinskih bošnjačkih porodica, ovaj rat je izbacio na površinu i tu karakteristiku bošnjačkog odnosa prema solidarnosti. Naime, često se u prošlosti a danas naročito, zbog političkih i drugih manipulativnih potreba, govorilo i govori o bošnjačkom merhametu i solidarnosti kao veoma izraženim pozitivnim vrijednostima. Međutim, ako to pitanje pokušamo osvijetliti samo na odnosu prema djeci - ratnoj siročadi, dolazimo do zaključka da na tome još treba poraditi.

U Prvom svjetskom ratu bilo je veoma malo bošnjačkih (nerodbinskih) porodica koje su same prihvatile po jedno ratno siroče na izdržavanje i brigu, o čemu govore naprijed izneseni podaci. Razlog: nije u tom smislu bilo nikakve propagande i organizacije.

U Drugom svjetskom ratu, počev od rane jeseni 1942. godine, nakon što je u proljeće iste godine Vrhovni štab NOP-a izdao **Uputstvo o zaštiti naroda i djece**, vođena je široka i veoma uspješna akcija za prihvat djece pogođene ratnim stradanjem. Akciju je vodila Islamska zajednica i Dobrotvorno društvo **Merhamet**, uz saglasnost okupacionih i kolaboracionističkih vlasti, što ilustruju naprijed prikazani podaci.

U posljednjem ratu, do polovine 1995. godine, odnos bošnjačkog naroda prema ratnoj siročadi bio je nezadovoljavajući mada nešto povoljniji nego u Prvom svjetskom ratu! Razlog: ponovo nije bilo propagande i institucije koja bi organizovala i vodila akciju.

Slično je i sa odnosom prema prognanicima i izbjeglicama. U sva tri rata bile su rijetke bošnjačke porodice koje su pod svoj krov ili u svoj stan primile nerodbinsku prognaničku porodicu, bez obzira na imovno stanje i raspoloživi prostor! A sve to znači da kolektivna i individualna svijest po pitanju solidarnosti, ponosa i dostojanstva nije zadovoljavajuća. Jer briga o djeci i njihovim majkama je strateško odbrambeno pitanje, prije svega. U balkanskim uslovima pogotovo.

Shvatajući urgentnost rješavanja problema spašavanja i zbrinjavanja ratne siročadi na širem planu, Ministarstvo za izbjeglice, rad i socijalnu zaštitu uputilo je polovinom maja 1994. godine **Poziv** građanima Bosne i Hercegovine da prihvate u svoju porodicu po jedno nezbrinuto dijete, siroče. *"... Do danas smo registrovali preko 3.000 dječaka i djevojčica koji su ostali lišeni roditeljske ljubavi i staranja, djece poginulih boraca - šehida i civilnih žrtava genocida. Ta djeca moraju biti stalna briga naše države i svakog njenog građanina... Iskustva koja smo sticali u ranijim periodima, kao i stavovi stručnjaka, ukazuju da je najbolji način za podizanje i odgajanje ove djece smještaj u obitelji u kojima bi imali ljubav, brigu i osjećali radost i nježnost obiteljskog života"*, piše u Pozivu kojeg je novinarima pročitao ministar dr Arif Smajkić 15. 5. 1994. godine obrazlažući potez Vlade.

Na očevom grobu

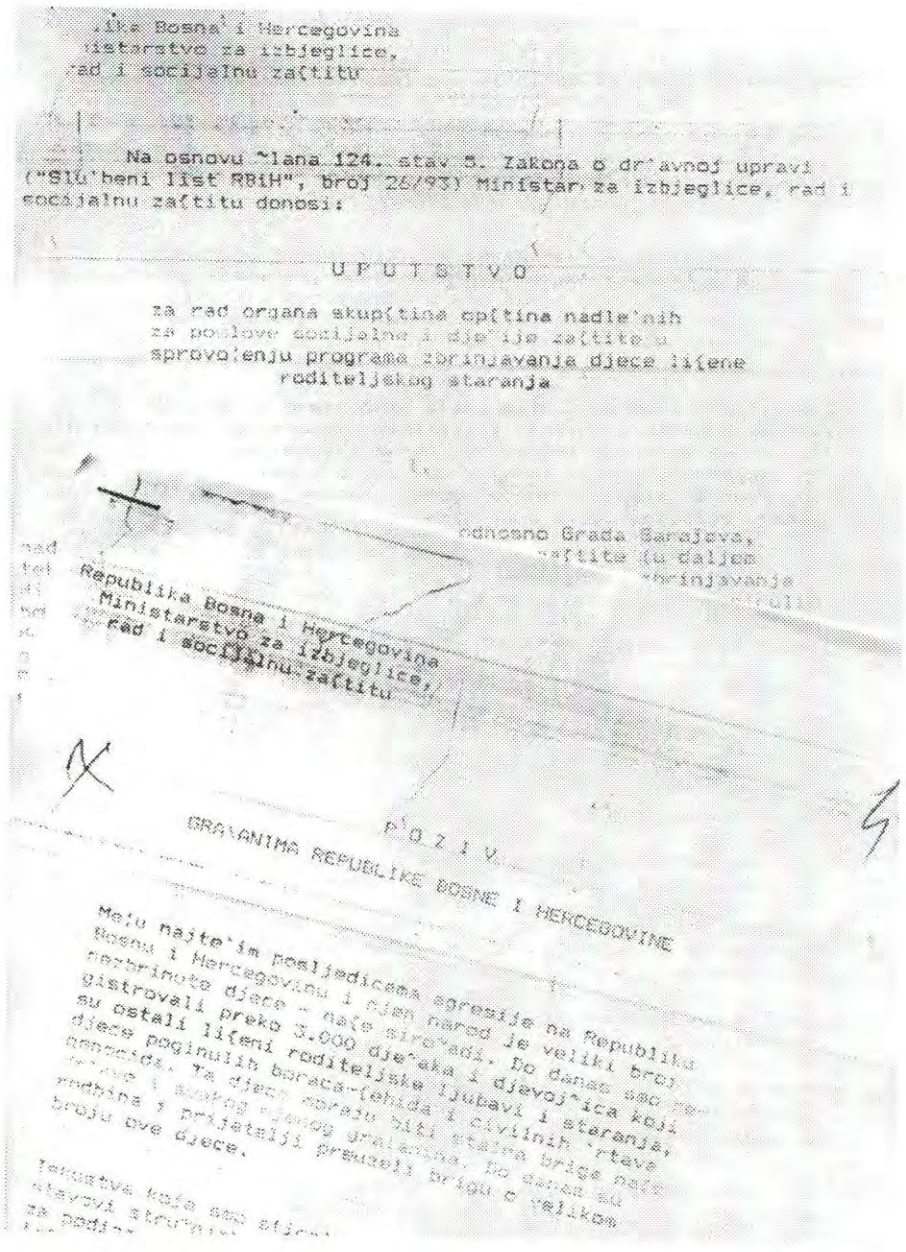

Faksimil Poziva i Uputstva Vlade građanima Republike Bosne i Hercegovine da prime u svoju porodicu po jedno nezbrinuto dijete

O tome je istovremeno upućeno opširno **Uputstvo** svim opštinskim organima za poslove socijalne i dječije zaštite o načinu vođenja te akcije. *"Građanin svoju želju za zbrinjavanje djece lišene roditeljskog staranja, odnosno preuzimanjem djeteta u svoju porodicu, izražava neposredno u službenim prostorijama nadležnog organa u kome podnosi i pismeni zahtjev na obrascu..."*, piše u tom dokumentu. Nema sumnje, koristan i nužan potez mada je mogao i trebao da uslijedi mnogo ranije, imajući u vidu bogata iskustva iz perioda Drugog svjetskog rata i kasnije. U tom trenutku u dijelu Bosne i Hercegovine pod kontrolom legalne vlasti bilo je preko tri hiljade djece bez oba i oko 35 hiljada djece bez jednog roditelja. Istovremeno, prema nepotpunim podacima, u hraniteljskim porodicama, pretežno kod rodbine, bilo je smješteno oko 450 djece u cijeloj BiH pod kontrolom legalnih vlasti. (Poređenja radi, u Drugom svjetskom ratu toliko je bilo samo u Zenici i Kaknju).

Nakon objavljivanja pomenutog Poziva građanima u medijima, očekivao se intenzivniji i uspješniji rad nadležnih organa za brigu o djeci, kao i masovniji odziv porodica koje bi primile ratnu siročad. Međutim, to se nije dogodilo, odziv je bio začuđujuće slab, metod i intenzitet rada nadležnih državnih organa takođe, pa su i rezultati bili mršavi. Doduše, tu akciju nije pratila odgovarajuća propaganda. Mediji joj nisu posvetili nikakvu pažnju nakon objavljivanja Poziva, vjerske institucije se nisu aktivnije uključile, političke vlasti svih nivoa nisu na akciji insistirale, neposredni realizatori su suviše komplikovali i "umovali", pozivi na odgovornost su izostajali itd. A vrijeme je proticalo i djeca odrastala, ko zna u kakvim uslovima i sa kakvim novim iskustvima, prepuštena samo rodbini, često ulici, i - sudbini. Dakle, sporo se radilo, veoma sporo! Neopravdano sporo. Sporo do bahatosti!

U cilju stimulisanja porodice za prihvat djece - ratne siročadi, Vlada R BiH povukla je, kasnije, još jedan koristan potez: iz sredstava donacija odobrila je 92 njemačke marke mjesečno za svako prihvaćeno ratno siroče. Međutim, neovisno od toga već su bile pristigle brojne prijave porodica spremnih da prihvate na izdržavanje ili usvajanje po

jedno ratno siroče, od kojih ćemo u naš spisak (za grad Sarajevo) uvrstiti samo one porodice koje nemaju isto prezime kao i prihvaćeno dijete. To zbog toga što smatramo da je rodbina dužna, pred Bogom i ljudima, da se brine o djeci svojih nastradalih rođaka. Time ujedno racionalizujemo ovaj prostor i podcrtavamo postojanje i požrtvovanje dobronamjernih ljudi u spašavanju ugrožene djece od daljeg stradanja:

a) Općina Stari grad[162]

Prezime i ime staratelja	Prezime i ime djeteta	Adresa stanovanja staratelja
Balaš Raska	Žigić Nihada	M. Berkuša 32
Bičević Hakija	Hodžić Amela	Pirin brijeg 40
Bjelonja Alija	Šakala Haris	Ćumurija 8
Brkanić Mubera	Ferović Amela i Faris	Patke 22
Cerović Mevlida	Borovina Ismira	F. J. Španca 28
Ćosić Nermina	Brodović Selma	Mrakuša 9/6
Džozo Edina	Bajramović Berina i Adi	G. Trčivode 24
Gačanović Azra	Pekmezović Medija	Pehlivanuša 11
Grušo Rabija	Altak Elmir	A. Nametka 35
Hožbo Azra	Alić Zarka	Baruthana 32
Hadžihasanović Mevlida	Šabanredžović Meldin i Muškija	Logavina 29
Helać Emina	Beća Adelina i Ardijan	V. Pelagića 2
Habul Naza	Đedović Nermina	N. Tesle 22
Hamzić Ismet	Agić Kenan, beba 6 mj.	M. Berkuša bb
Kadić Mirsada	Jodrić Sanjin i Lejla	Obala 23
Kadumović Mihreta	Ljuca Dženita	S. B. Bašagića 44
Karišik Vesna	Junuzović Atif	Iza grada 25 b
Lakača Šahida	Huko Jasna	Z. Muidović 13

[162] Spisak djece bez roditeljskog staranja općine Stari Grad za mjesec septembar 1996. godine, Gradski centar za socijalni rad Sarajevo.

Prezime i ime staratelja	Prezime i ime djeteta	Adresa stanovanja
Miletić Olga	Jehja Alen	M. Obilića 50
Planja Alija	Klino Safet	Grličica 50
Redžep Mufida	Ahmedagić Kenan	T. Masarika 11
Rizvo Alija	Pekmezović Saner	Sedrenik 59
Seferović Elmedina	Morić Elvira i Sabahudin	T. Masarika 7
Skejović Sead	Bečirević Dženita	M. Ćurčiluk 11
Smajić Almir	Cigić Vesna	Nadmlini 10
Šuker Marija	Radojković Ivan	O. K. Bana 24/5
Vehab Amra	Zvizdić Loreta	Z. Muidović 11
Vila Jasmin	Izmirlija Muhamed	Podcarina 3

b) Općina Centar

Prezime i ime staratelja	Prezime i ime djeteta	Adresa stanovanja
Alibašić Zuhra	Smajlović Amra	J. Najharta 13
Beganović Hana	Hasečić Muniba	V. L. Kurjaka 2
Bućo Vasvija	Devlić Safet	Z. Balukov 6
Čamo Almasa	Olanja Denis	M. Džudže 47
Čaušević Fikret	Kadrić Amra	Đidikovac 2
Čengić Silvana	Matić Danijel	B. Zimonjića 2
Ćorić Edina	Ćatić Vahida i Mevlida	M. Tita 56
Ćosović Muhamed	Mujezinoć Elvira	Drvarska 57
Durović Muslija	Hadžić Nedim	M. Hadžijahića 46
Džaferagić Hasnija	Mujezinović Irma	Part. boln. 21
Džumhur Izeta	Momčinović Slaven	B. grada 35/II
Gušani Galja	Abazi Sead i Galja	L. Košuta 18
Hadžimani Hidajeta	Žujo Nedim	I. Mujezinovića 28
Hadžiabdić Fikreta	Karović Amina	S. Kovačevića 4
Heljić Mejra	Ramić Ahmed i Sumeja	Bušća - K. glava
Husejnović Meho	Đelić Amra	Đidikovac 13
Isaković Salih	Bašević Indira	Zvornička 3

Prezime i ime staratelja	Prezime i ime djeteta	Adresa stanovanja
Kapo Naila	Torlak Nermina i Devla	Šipska 77
Kadrić Ševala	Hatić Aida	Breka 84
Kaliman Ćamila	Kurtović Maša	Takovska 66
Karahasanović Sifida	Kukavica Aneta	S. Principa 5
Klinac Medina	Tafro Jasenko i Selma	I. Mujezinovića 18
Kartal Bajro	Mulić Mirela	B. Kleipća 9
Kurtović Atif	Nenkov Sanela	J. Balorde 25
Krešević Jaković Advija	Šarić Sinan	Sken. Pašina 5
Marković Angela	Gutalj Željka	A. Bakotića 14
Muharemović Mustafa	Kalibić Sanita	F. Midžića 44
Mahmutović Džemal	Uzunović Ileana	Ašikovac 40
Nosse Josip	Ninić Darija	V. K. Đede 3b
Omeragić Medina	Kurtović Feđa	Abdića 9
Omerović Vesna	Čokić Dejan	I. Mujezinovića 6
Omanić Asim	Pazalja Mirela	Kranjčevića 10
Pekić Šemsa	Aganović Amina	Pećina 7
Pelidija Rasema	Džakulić Maida	D. Ozme 34
Rukavina Ivan	Petković Dario	V. Perića 20
Sekavić Devla	Bašić Mensur	D. Dudića 42
Sekavić Ćima	Ćatović Inka	P. bolničarke 21
Skenderović Fehima	Ćeman Dijana	J. Balorde 12
Suljagić Senad	Pašić Hamdija i Sabina	A. Ferhatovića 1
Pašalić Antonela	Stojanović Radmila	M. Tita 50
Šaćiri Refika	Ramić Nerdživana	J. Vitas 15
Šaćiri Zarifa	Redžep Turkijana	J. Vitas 15
Šaćiri Arifa	Rizvanović Jasmina	J. Vitas 15
Špilja Džemila	Ranica Halid	H. Lojina 14
Šuško Zilha	Šehić Muamer	Lovćenska 261
Šojko Danica	Hećimović Elvedin	H. Lojina 42
Šarkić Fetkija	Ožegović Vanja i Goran	Dobrovoljačka 15a
Vrcić Saliha	Mešić Meria	M. Sokolovića 58

c) Općina Novo Sarajevo

Prezime i ime staratelja	Prezime i ime djeteta	Adresa stanovanja
Budalica Dina	Dizdarević Iris	Dž. Bijedića 59
Burazerović Ibrahim	Ramović Nedim	Sepetarevac 10
Brković Hajrija	Ridinger Robert	Dž. Bijedića 73
Bojadžić Alja	Hršumović Vedad	P. Mećave 49
Čavkušić Mujo	Sulejmanović Alma i Adin	Dž. Bijedića 64
Čakić Mina	Popović Fadil	Č.F. R. Spahe 144
Čičak Salma	Udovčić Goran	Dž. Čelića 11
Huseinović Džemila	Salihić Amra	B. Parovića 1
Islamagić Izeta	Hodžić Elma i Selma	B. Ribara 59
Kadrić Ziba	Mutapčić Mersiha	Ž. Jošila 17
Karić Raza	Hadžović Jasmin	I. Krndelja 10
Kajmović Meho	Vatrić Kasema	Č. F. R. Spahe 8 F
Kljuno Vahida	Gagula Avdija	B.Parovića 44
Komarica Omer	Kabaklija Dalila	R. Đurđeva 23
Konjhodžić Vahdeta	Mujanović Sanjin	Dž. Čelića 10a
Kovač Marija	Kovačević Danijela	Dž. Čelića 21
Kuna Bahrija	Martinović Đeneta i Ranica Dženita	B. M. Selimovića
Kadić Hamid	Muzaferović Samir	G. Velešići 76
Rizvanović Sabina	Tojaga Dino	Humska 182 b
Variz Ramiza	Hadžović Elvedin i Elvedina	Dž. Čelića 32
Zelihić Rusmira	Đaltur Alisa i Tošić Milka	Drinska 7

d) Općina Novi grad

Prezime i ime staratelja	Prezime i ime djeteta	Adresa stanovanja
Abazi Rušija	Januzi Kemal	A. Buće 286
Adžem Ramiza	Hasanović Lejla	Bosanska 14
Avdelj Ramo	Rogo Armin	N. Smailagića 5

Prezime i ime staratelja	Prezime i ime djeteta	Adresa stanovanja
Arapović Darko	Vapetić Darko	Olimpijska 25
Ahmetspahić Rahima	Habibović Hazir	Betova 1
Bosnić Rabija	Kokić Irfan	Bosanska 9
Bajrić Kasim	Rešidović Emir	Trg nezavisnosti 9
Burić Abdulah	Hasanagić Džesima	Trg nezavisnosti 4
Čehović Mujo	Asani Dženita	M. Oreškovića 12
Čamur Fikreta	Hadžić Faruk	Prvomajska 36a
Ćuturić Azem	Duraković Dženan	Bosanska 10
Čorbo Selveta	Banibegović Sanela	Gradačačka 20
Čelebijevski Sabrija	Sejdić Petar	Prvomajska 36 a
Čančar Fatima	Šehuić Aida i Adnan	N. Pavlića 54
Čorbo Alija	Alić Alija i Aldin	N. Smailagića 4
Divović Hašima	Kunić Rusmir	Smaje Šikala 161
Džano Muhamed	Rizvić Edo i Marizela	Bosanska 3
Đedović Šerifa	Tomić Andrijana	S. Frašte 3
Ferizaj Kimeta	Muslija Selvedin	Bosanska 12
Gaši Mejra	Huskić Nezir	Part. Olimpijade 7
Gulijaj Rasim	Hadžijaj Škurte	Dž. Nehrua 11
Greljo Zema	Pekaz Sanela i Senad	Teheranski trg
Hadžijusufović Mithat	Bećirević Emina	M. Tita 8
Huskić Nermina	Muhić Alen	AFŽ 4
Hukić Husein	Vazda Almir	A. Buće 57
Haskić Alija	Zimić Munib	S. Jahića 101
Hasanbegović Fikret	Gerović Mirza	Kladanjska 11
Hrvo Ferhat	Dizdar Lejla	N. Prohića 27
Hasanović Azem	Vjezović Gadafi i Sadina	ORB 6
Huseinbegović Nada	Leto Adnan	Ilije Engela 9
Idrizović Mirsad	Pehlić Damir	S. Isovića 14
Kalaba Maida	Buljubašić Dalila	Ante Babića 13
Kahriman Sadžida	Čustić Amar	Ive Andrića 3

Prezime i ime staratelja	Prezime i ime djeteta	Adresa stanovanja
Kurtović Omer	Taraba Alen	Bosanska 3
Leko Marija	Mijatović Antonela	G. Bakua 2
Ljubas Jozo	Matić Denis	Prvomajska 48
Menzilović Rasema	Mehanović Bakir	B. brdo čikma 3
Markulj Anđa	Mladen Predrag	Semira Frašte 19
Mehić Azemina	Totić Alena	AFŽ 4
Maslo Meho	Omerbašić Haris	M. Verkića 23
Medunjanin Safet	Pašalić Mirza	Obala lipa 77
Mišić Ana	Šerbula Stevo	D. Mitrova 4
Merina Fahrudin	Neretljak Amila	Đ. A. Kuna 2
Maličević Behija	Korda Jasmina i Mersiha	K. Demirovića 3
Mišut Rahima	Harbinja Jasenka, Irma i Ismar	A. Buće 14
Maslo Šefka	Zametica Mirza i Aida	Semira Frašte 8
Nukica Nedžib	Curić Edin i Elvedin	Ilije Engela 25
Nišić Ismet	Vatić Haris	Gradačačka 90
Nanić Nusret	Lazić Dejan	N. Smailagića 9
Oručević Dika	Andelija Jasmina	Olimpijska 4
Omeragić Naila	Čančar Salko i Meliha	B. brdo čikma 7
Omerović Jasmina	Mehčić Adem i Amina	Socijalističke revolucije 7
Omeragić Redžep	Demir Mirsada i Muamera	Gradačačka 32
Pašić Sabaheta	Đukić Suzana	Gradačačka 112
Pustahija Mubera	Durić Faruk	Vrbovska 45
Radonja Sadika	Velić Elma	Partizanska 145
Sirbubalo Sadija	Valjevčić Nedim	Đ. Jakšića 2
Sejdić Anđa	Lukić Edin	Oteška 278
Salkunić Jusuf	Kartal Senad	Emila Zole 7
Šljivo Selim	Avdić Zlatko	Gradačačka 19
Šišić Omer	Bašić Adisa	Bilećanka 26

Prezime i ime staratelja	Prezime i ime djeteta	Adresa stanovanja
Šogolj Ermin	Kunovac Damir i Admir	Vrbovska 66
Tahiri Sejdo	Bajrami Fatima	A. Buće 13
Vidaković Dobrinka	Krajišnik Nenad	21. maja 73
Vražalica Ahmo	Zlatić Ellvir	K. Racina do 145
Varnica Zajko	Hodžić Hata i Isnam	Bojnik 2
Zdep Nikola	Valant Ivan	Emila Zole 4
Zvizdić Hajrudin	Letić Džerald	Bosanska 13
Zvjerov Draginja	Bilbija Gordana	Semira Frašte 14

e) Općina Ilidža

Prezime i ime staratelja	Prezime i ime djeteta	Adresa stanovanja
Avdić Alma	Kustura Jasminka	A. Šantića 50
Durgut Rasema	Andelija Mirnesa	Partizanska 16
Fatić Duran	Kustura Eldin i Eldina	Bjelašnička 270
Haskić Fatima	Gljiva Ervin	Jahorinska 26
Hodžić Dudija	Simulov Radovan	A. Ljubunčića 31
Hrlović Ismet	Milos Imran	Stari drum 123 b
Kustura Džemila	Hatibović Damir	Đerdapska 100
Kovačević Suljo	Muratović Nerma	Butmirska cesta 12
Karijašević Malka	Ratković Elmira, Karišić Mirsad, Mirzeta i Lošić Adnan	Đerdapska 16
Lokvančić Salih	Pirija Nihad	Kovači 23
Mitrović Milan	Dedić Edin	F. revolucije 80
Muhić Zahida	Ramić Jasmin	Partizanska 15
Mekić Mejra	Čorbo Kasim i Sanela	Mlade Bosne 69/I
Sulejmanović Zaim	Sejdović Dedi	Hrasnička cesta bb
Sofović Mirsad	Ćurevac Mebrura	Ilirska 91

Prezime i ime staratelja	Prezime i ime djeteta	Adresa stanovanja
Sejdović Hajrudin	Seferović Vineta, Mevla,	Hrasnička cesta 33
Šuman Fatima	Lekić Ramajana	M. Uherske 58
Šućur Ivanka	Salković Elvis	I. P. B. 9/36
Mustafić Omer	Glavaš Mirna	Brezovačka 13
Tubog Fadila	Pita Mirza	Resnik (Pazarić)

f) Općina Vogošća

Prezime i ime staratelja	Prezime i ime djeteta	Adresa stanovanja
Huseinović Mevlida	Hodžić Mirzet	Gornja Jošanica II/11

g) Grad Sarajevo - Slušnooštećena djeca

Prezime i ime staratelja	Prezime i ime djeteta	Adresa stanovanja
Avdić Naila	Čović Suada i Kurtagić Sajma	J. Bolorde 16
Bajramović Merila	Sokolović Nerman	Dizdareva 12
Duljević Zahida	Mujović Muhamed	K. Racina 186
Durmišević Šeća	Keserović Ibro i Munir	Husage Čišića 61
Durmišević Amela	Keserović Fahro	Husage Ćišića 61a
Grbo Hasija	Osmanagić Nataša	Panjina kula 1
Lilić Samija	Zolota Havka	Husage Ćišića 43
Musić Habiba	Kubat Saida	Skerlića 2
Mirvić Sevda	Duhakić Elvir	J. Balorde 15
Mušić Zineta	Kobilica Jasmina	Panjina kula 111
Sofić Alma	Agić Selmir	Ž. Fašizma 9/12
Sejdić Hanifa	Hukić Alisa	Tuzlanska 46

Prezime i ime staratelja	Prezime i ime djeteta	Adresa stanovanja
Spahić Ramiza	Kljajić Anil	J. Balorde 17
Tunović Hasnija	Pozder Sanija	Humska 15a
Škamo Nura	Bisić Elvedin	Kaukčijina 21

Dakle, u 183 porodice smješteno je 243 djece. Ovo su podaci iz septembra 1996.godine, a prema informacijama dobijenim u Gradskom centru za socijalni rad Sarajevo, većina te djece (oko 80 posto) smješteno je tokom 1993. i 1994. godine, od ukupno 408 djece koja su do konca 1994. godine na taj način spašena. Navodimo Sarajevo kao primjer solidarnosti i dobročinstva za djecu jer je najviše učinilo, iako je tih godina živjelo u najtežim ratnim uslovima. Ujedno to znači da kod nas nikada ne manjka humanih ljudi spremnih da pomognu koliko mogu, bez obzira na teške uslove u kojima žive. Manjka, povremeno, samo političke volje i propagande. A to nije do naroda.

Sličnih primjera spontane solidarnosti bilo je i u drugim sredinama: Tuzli, Zenici, Travniku, Bihaću, Zavidovićima, Gračanici... Jedan od takvih primjera je i kakanjska porodica **Sabita i Raze Heganović** iz Brežana. U njihovom domu u junu 1992. godine našle su utočište dvije djevojčice - Dalila Kovač iz Kalimanića kod Sokoca i Mirsada Kukavica iz Rogatice.

"... Čim sam čula da su u Prihvatni centar Dobrinje (kod Visokog) pristigle izbjeglice, između ostalih i djeca bez igdje ikoga, odlučila sam da prihvatim jedno od te djece... Ugledala sam malu Dalilu, čiji me pogled odmah osvojio. Prišla sam i dala joj čokoladu koju je ona podijelila sa ostalom djecom. Onda mi je prišla, uhvatila me za ruku, koju ja ni dan danas ne mogu da ispustim, a ta ponuđena ruka me ganula do suza. Ostala sam bez riječi, puna gorčine i bola..., vidjevši pred sobom hiljade ovakve djece kojima je kao prvo oduzeto djetinjstvo, osmjeh, toplina doma i ruka koja će ih dalje voditi kroz život. Zajedno sa Dalilom tada sam kući povela i Mirsadu Kukavicu iz Rogatice... Ja i moj Sabit dali smo sve od sebe da ovoj djeci makar

malo nadoknadimo toplinu doma...", kazivala je Raza Heganović dvije godine kasnije. A da je to tako potvrđuje mala Dalila, sada već devetogodišnja djevojčica i odlična učenica drugog razreda osnovne škole: "Za ove dvije godine meni je bilo jako lijepo kod Raze i Sabita. I kada se rat završi, ja neću ići od njih... Znam samo njih i oni su mi roditelji, koje neizmjerno volim... Voljela bih da jednog dana budem učiteljica i da učim djecu da budu humani, dobri i plemeniti ljudi...".[163] Dalilina priča ganula je sve slušaoce, a oni su u sebi mislili kako je ovo dijete moralo prerano sazreti, što su zaključili po njenom pametnom i zrelom izlaganju. Time se potvrđuje naprijed izložena "teza o sedam godina", kada su u pitanju ratna siročad. Koliko je još takvih i sličnih priča, ne ispričanih ,teško je reći, kao što je teško i evidentirati svu ratnu siročad. Prema našoj procjeni na osnovu relevantnih činjenica, te spiskova Centra za istraživanje ratnih zločina Zenica, komandi pojedinih korpusa Armije BiH i većeg broja općina, njihov broj je početkom 1996. godine bio gotovo 50 hiljada u Bosni i Hercegovini, što prikazuje Tabela 14:

Tabela 14:

Broj ratne siročadi u BiH 1991./1995. (procjena)

Grad i regija	Bez jednog roditelja	Bez oba roditelja	Ukupno
Bihać	5300	480	5780
Doboj	2400	110	2510
Mostar	3200	165	3365
Sarajevo	6300	308	6608
Goražde	4800	245	5045
Tuzla	8400	950	9350
Zenica i Travnik	5100	450	5550
Zvornik	2050	197	2247
Banja Luka	7200	270	7470
Jajce	1450	110	1560
Svega	46200	3285	49485

[163] List DRINA, maj 1994., Zenica, str. 11.

Ako iz Tabele 14 izdvojimo samo neku od te djece, **i to onu najmlađu**, iz spiskova sa područja 12 općina, dobićemo vrlo dugačku traku sa imenima malih stradalnika. Sa te trake razabiremo da je 62,7 posto ratne siročadi, na dan popisa, bilo u starosnoj dobi od 0-6 godina. To je prema standardima savremene nauke optimalna starost za **usvojenje** od druge (nerodbinske) porodice. Koliko je djece na taj način spašeno i zbrinuto, vidjećemo kasnije. Također, taj procenat pokazuje i da je glavnina ugrožene dječije populacije kod nas najosjetljiviji dio u svakom pogledu. To u svim vremenima traži hitno i kvalitetnije rješavanje. Ostavljanje da čeka dok se ne "steknu povoljni uslovi" najgore je rješenje. A upravo takvo rješenje kod nas bilo je, na žalost, dominantno u periodu o kome ovdje govorimo (vidjeti Zbrinjavanje djece). Pomjerimo li starosnu dob djece sa naše "trake" do navršene osme godine života, dolazimo do procenta od 84,8 posto ugrožene djece pogodne za smještaj u druge porodice, što još više pogoršava prethodnu sliku stanja brige o ratnoj siročadi. O tome rječito govori pregled starosnog grupisanja djece iz našeg uzorka:

Godine Starosti Djeteta	0-2	3-4	5-6	7-8	9-10	11-12
Procenat Zastuplje-nosti	16,8	21,0	24,9	22,0	13,8	1,5
	62,7			37,3		

Drugu veliku skupinu (37,3%) čine djeca od 7-12 godina starosti, koja nisu pogodna za usvojenje, ali jesu pogodna za dječije domove i hraniteljske porodice bez vlastite djece. Nagli pad procenta djece od 11-12 godina starosti objašnjava Tabela 11 i popratni tekst, kao i podaci o smrtnom stradanju djece starije od deset godina, posebno muške djece.

Indirektno, ti pokazatelji govore i o starosnoj strukturi smrtno stradalih roditelja te djece, zbog čega su obaveze društvenih faktora još veće, jer se radi o mladim braniteljima ove zemlje koji su bili tek osnovali svoju porodicu.

Naravno, nameću se i brojna pitanja, kao: šta je s tom djecom, jesu li ona spašena i adekvatno zbrinuta, ko se o njima stara, idu li ona u školu, kakvo je njihovo zdravstveno stanje? Ona zaslužuju da se ta i slična pitanja postavljaju, sebi i drugima, i da se traži odgovor na njih, da se **na tome insistira**. Jer, ona su budućnost sredine iz koje potiču.

Ako tome dodamo i cifru od oko 27.000 djece - ratne siročadi u Republici Srpskoj, koja očekuju društvenu brigu, onda je slika ovog problema za BiH još tmurnija.

IV

ZBRINJAVANJE DJECE

1. U v o d

Za razliku od spašavanja djece u ratu, kako je naprijed rečeno, kojim aktivnostima se sva djeca sklanjaju, izvlače i odvajaju od neposredne opasnosti po njihov život i zdravlje, zbrinjavanje je skup brojnih mjera raznih subjekata koji na duže vrijeme ili trajno obezbjeđuju smještaj djece, sa svim potrebnim sadržajima života u toj sredini (kod bliže rodbine, u drugoj porodici, u dječijem domu itd.) i sa odgovarajućim zakonskim i ljudskim obavezama. Zbrinjavanje je prirodni nastavak spašavanja u ratu i u miru. U kontekstu našeg razmatranja zbrinjavanje se odnosi prvenstveno na ratnu siročad i polusiročad, to jest djecu bez oba ili jednog roditelja.

Do Prvog svjetskog rata institucija zbrinjavanja u nas kao način brige o postradaloj djeci u ratu nije propagirana i praktikovana, osim sporadičnih slučajeva usvajanja od neke porodice bez djece ili smještaja u vjerske institucije. Ratna siročad ranijih vremena, uglavnom, nisu bila ničija briga; o tom aspektu rata nije postojala neka zvanična politika niti institucija koja bi takvu politiku provodila. Unutar organizacije pojedinih plemena i naroda postojali su stavovi o djeci, o siročadi, ali briga i realizacija bila je prepuštena majkama i ženama. Muška zdrava djeca više su cijenjena zbog ratnih potreba, pa su ih u ratu protivnici zarobljavali, kao ratni plijen, i odgajali kao buduće svoje ratnike. Pisanih tragova o tome ima dosta, na primjer kineski vojni teoretičar Cu Vu u 6. stoljeću prije nove ere, a najsvježiji su oni o stvaranju turskih elitnih vojnih jedinica u srednjem i početkom novog vijeka.

U toku i nakon Prvog svjetskog rata, ponajviše pod uticajem tek formirane međunarodne organizacije CRVENOG KRIŽA i organizacije "SPASIMO DJECU", mnoge privremene vjerske i dobrotvorne ustanove za spašavanje postradale djece prerasle su u trajnije ili trajne ustanove za zbrinjavanje i odgoj spašene djece, za

koje su se ponegdje interesovale i vladine institucije. Nosile su razne nazive, od prihvatilišta i sirotišta do dječijih domova. Unutrašnju organizaciju i pravila ponašanja u ustanovi određivao je osnivač i onaj ko je finansirao ustanovu. Otuda velika raznolikost tog ustroja. Jedino su u sovjetskoj Rusiji dječiji domovi imali potpuno isti ustroj u cijeloj zemlji i bili su poluvojnički organizovani i uređeni, kako je to približno opisao A. Makarenko u svom djelu "PEDAGOŠKA POEMA".

Masovni pozitivan odnos države prema problemu zbrinjavanja ratne siročadi u sovjetskoj Rusiji imao je odraza na Zapadu i drugim dijelovima svijeta, pa je i tamo sve intenzivnije propagirana briga o djeci na jednoj trajnijoj i masovnijoj osnovi. Time se i na tom polju začinjalo takmičenje između dva politička sistema. Na prostoru tadašnje Jugoslavije i Bosne i Hercegovine u tom periodu formirala su se brojna sirotišta čiji su osnivači bile vjerske i dobrotvorne organizacije ili Crveni križ, zatim djački domovi, a kasnije i dječiji domovi. U svim tim ustanovama, pored funkcije spašavanja djece od svakovrsnog stradanja u postratnim uslovima, nalazila je svoje mjesto i dugoročna funkcija odgoja i obrazovanja štićenika, te praćenje njihovog svestranog razvoja.

2. Zbrinjavanje na okupiranim teritorijama 1941.-1945.

Međutim, Drugi svjetski rat prekinuo je taj pozitivni trend i donio do tada neviđeno stradanje djece u Evropi, naročito u Rusiji i na Balkanu. Unutar opšteg ratnog konflikta stalna meta fašističkog terora i genocida bili su i pojedini narodi: Jevreji, Romi, Rusi, Poljaci, Srbi, Bošnjaci i drugi, a time i njihova djeca, o čemu je naprijed bilo riječi.

Preživjela djeca nakon akcija spašavanja (vidjeti "SPAŠAVANJE DJECE), zbrinjavana su na kraće ili duže vrijeme kod svojih spasilaca, u rodbinskim i nerodbinskim porodicama, ili u ustanovama za smještaj ugrožene djece, kakve su bili i dječiji domovi.

Prema dostupnim arhivskim dokumentima, u Bosni i Hercegovini je početkom i tokom Drugog svjetskog rata na okupiranim teritorijama bilo 14 dječijih domova i sirotišta u vlasništvu dobrotvornih i vjerskih organizacija, mada neke indicije ukazuju da ih je bilo više. U Sarajevu su egzistirali I, II, III, IV dječiji dom, Vakufski dječiji dom, Dječiji dom "Betlehem", Dječiji dom "Egipat" i Dječiji dom "Merhamet". Svi oni imali su 120 prostorija, 47 stručnih i 71 pomoćnog radnika.[164] U Banjoj Luci radili su dječiji domovi "Nazaret" u Budžaku, "Trapisti" u Delibašinu Selu i Dječiji dom u gradu Banjoj Luci. Svi skupa imali su 59 prostorija.[165] I u Tuzli, Mostaru i Ljubuškom, a privremeno i Trebinju postojalo je po jedno sirotište. Sve te ustanove dale su svoj puni doprinos u spašavanju i zbrinjavanju velikog broja ugrožene bosanske djece, njihovoj zaštiti, odgoju i obrazovanju. Uz ove

---

[164] Arhiv BiH, Ministarstvo socijalne politike, IZVJEŠTAJ O DOMOVIMA, Sarajevo, 4. 9. 1945., K. 1 (opšta akta), dok. br. 349/45.

[165] Isto, IZVJEŠTAJ O DOMOVIMA Banja Luka, 4. 9. 1945., K. 1 (opšta akta), dok. br. 143/6.

ustanove radilo je i više ĐAČKIH DOMOVA koji su, takođe, prihvatali izbjegličku ratnu siročad, smještali ih, a mnoge i zbrinjavali na duže vrijeme.

Koncem 1944. i početkom 1945. godine, sa oslobođenih prostora iz Bosne i Hercegovine, zbog bezbjednosti ili nedostatka hrane i drugih potreba, djeca svih nacionalnosti su u velikom broju evakuisana u Vojvodinu i Dalmaciju. Prema podacima Pokrajinskog sekretarijata za zdravlje i socijalnu politiku, u Vojvodini je početkom 1945. godine bilo 56 dječijih domova, a u njima preko 60 % djece iz BiH.

U Srbiji je, počev od juna 1941. godine pa do kraja rata najviše izbjegličke djece bilo iz Bosne i Hercegovine, o čemu je naprijed navedeno. Nakon energičnih i masovnih akcija spašavanja te djece od strane dobronamjernih pojedinaca i grupa građana, te Crvenog krsta i Komesarijata za izbjeglice kolaboracionističke vlade Srbije zbrinjavanje je počelo u proljeće 1942. godine. Djeca su razmještana po nerodbinskim porodicama i dječijim domovima.[166] Među najpoznatije dječije domove toga vremena bili su oni u Negotinu sa 350, u Vrnjačkoj Banji sa 328, u Užicu, Koštici i Sevojnu sa oko 600, u Mataruškoj Banji sa 1000, u Šapcu (Letnjikovac) sa 280, u Smederevu sa 500, u Banji Koviljači, Ribarskoj Banji, Sokobanji, Niškoj Banji i drugima sa velikim brojem djece iz Bosne i Hercegovine. "Prema svome postanku i radu posebno je značajan Dom ratne siročadi na Dedinju, ul. Dedinjska 5 i ul. Braće Radojlovića 15. Osnovan je u decembru 1942. inicijativom 170 mladih trgovaca. Ulaganjem dogovorene sume novca u zajednički fond omogućeno im je da prihvate prvo 25 izbegličke dece da bi se taj broj kasnije povećao na 52. U junu 1943. godine u Domu se nalazilo 41 dete od 3 do 7 godina starosti. Upravnik Doma od osnivanja do njegovog rasformiranja bio je, tada privatni činovnik, Nikola Jekić. Zahvaljujući njegovom humanom radu u pomenutom Domu je odnegovano 132 nezbrinuta i iznemogla deteta".[167]

---

[166] Dr. Slobodan D. Milošević, navedeno djelo, str. 294. i dalje.

[167] Isto, str. 302.

Dječiji dom u Beogradu, decembra 1942.

Dječiji dom u Vrnjačkoj Banji, aprila 1942.

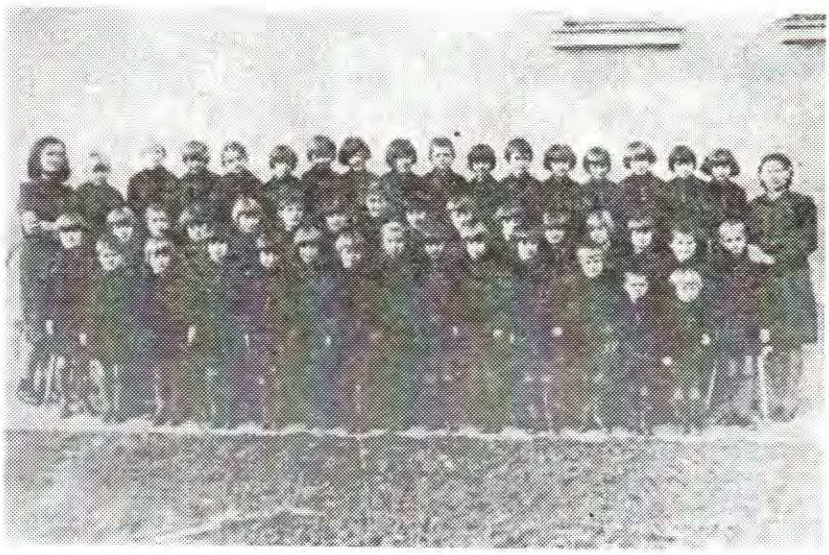

Dječiji dom za ratnu siročad koji su organizovali
mladi beogradski trgovci, 1942.

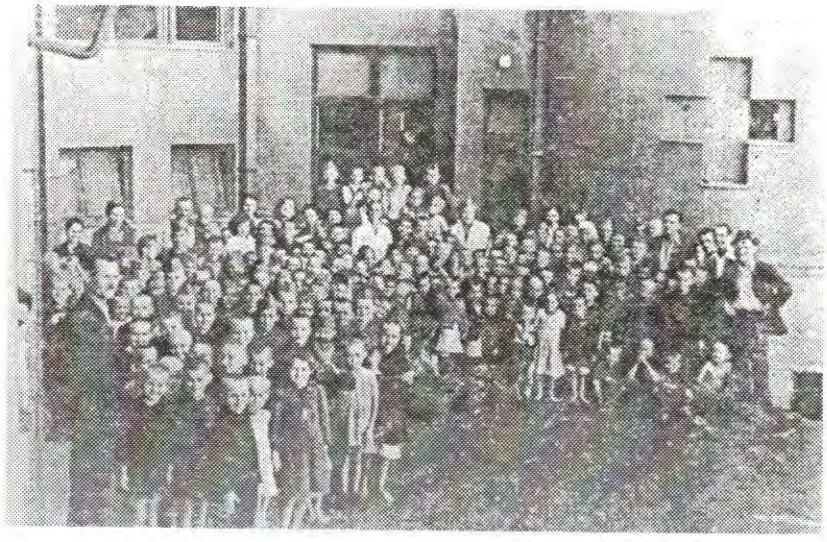

Dječiji dom na Karaburmi u Beogradu, oktobra 1943.

U svim tim dječijim domovima, mada su mnogi od njih bili organizovani na bazi niskih standarda, djeca su imala status zbrinutih. Bila su u regularnoj javnoj ustanovi, imala su smještaj i ishranu, zdravstvenu zaštitu, išla su u školu, imala su brigu osoblja doma i drugih relevantnih faktora. Djeca su bila dužna da se ponašaju u skladu sa kućnim redom ustanove. I sve to u vrlo teškim ratnim uslovima. Prema podacima od januara 1943. godine, u okupiranoj Srbiji se nalazilo oko 80.000 izbjegličke djece, od čega 32.743 do 14 godina starosti.[168]

[168] Isto, str. 306.

3. Zbrinjavanje u oslobođenoj zemlji 1945.-1959.

Odmah po završetku Drugog svjetskog rata 1945. godine, a u nekim dijelovima Evrope i prije njegovog završetka, pristupilo se masovnom otvaranju dječijih domova za zbrinjavanje **oko deset miliona ratne siročadi**, koliko ih je ovaj rat ostavio. U stvari nastavljen je onaj pozitivni trend brige i zbrinjavanja ugrožene djece iz perioda prije Drugog svjetskog rata. Masovan zamah domskog zbrinjavanja ratne siročadi odvijao se u Sovjetskom savezu i svim istočno-evropskim zemljama. Na Zapadu je više preferiran raniji način zbrinjavanja po porodicama i naročito u sirotištima raznih dobrotvora.

Na prostoru tadašnje socijalističke Jugoslavije, pa time i Bosne i Hercegovine, u cilju što bržeg rješavanja problema zbrinjavanja ugrožene djece, a na bazi avnojskih odluka i stečenih iskustava, energično se pristupilo masovnom otvaranju dječijih domova, čak i prije nego što je cijela zemlja bila oslobođena. Po ovlaštenju Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) osnovan je 1. decembra 1944. godine Privremeni socijalni savjet za zaštitu majki, djece i mladeži, čiji zadaci su, pored ostalog bili: briga i zaštita ratne siročadi, zaštita i zbrinjavanje 85.000 izbjegličke djece u Srbiji, osnivanje novih dječijih domova itd.[169] Potom je Povjereništvo za socijalnu politiku NKOJ donijelo Odluku broj 273. od 8. decembra 1944. godine o hitnom zbrinjavanju ratne siročadi i otvaranju dječijih domova. Tekst te odluke glasi:

---

[169] SLUŽBENI LIST DF JUGOSLAVIJE, broj 3 od 9. februara 1945., str. 30.

"U cilju što pravilnijeg i što hitnijeg izvođenja zaštite ratne siročadi, nezbrinute izbjegličke i druge socijalno teško ugrožene djece bez porodičnog staranja u Beogradu i Srbiji, a na osnovu ovlaštenja Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i u saglasnosti sa Povjerenikom za socijalnu politiku ASNO-a Srbije

o d l u č u j e m

1) Na oslobođenoj teritoriji Vojvodine (prvenstveno Banata) i Srbije imaju se odmah planski i stručno organizovati grupni dječiji domovi i koncentrisana dječija naselja u mjestima za tu svrhu određenim od vojnih i zemaljskih NO vlasti.

Za smještaj grupnih dječijih domova imaju se preko nadležnih NO vlasti osigurati za tu svrhu najpogodnije javne zgrade, napušteni zamkovi i vile narodnih neprijatelja, zgrade oporavilišta, kao i manastirski konaci, koje ustupe nadležna crkvena tijela. Koncentrična dječija naselja smjestiće se u onim dijelovima seoskih naselja Banata, koji su napušteni od neprijateljski raspoloženog njemačkog stanovništva.

Grupni dječiji domovi i koncentrisana dječija naselja osposobiće se za prijem 10.000 nezbrinute i socijalno teško ugrožene djece, prvenstveno djece palih boraca NOV i POJ, djece invalida i ostalih žrtava NO borbe, djeca aktivnih boraca NOV i POJ, izbjegličke djece i ugrožene djece koja su se do sada nalazila pod zatečenom, slabo organizovanom javnom zaštitom u Beogradu i Srbiji.

Svaka grupa dječijih domova, odnosno svako koncentrisano dječje naselje imaće kapacitet od najmanje 200 a najviše 1.000 smještene djece.

2) Grupni dječiji domovi i koncentrisana dječija naselja, kao državne socijalne ustanove, biće izdržavane iz državnih sredstava i vođene od strane nadležnih stručnih organa Povjereništva za socijalnu politiku NKOJ i Povjereništva za socijalnu politiku ASNOS-a, a uz saradnju izvršnog Narodno-oslobodilačkog odbora za grad Beograd, i vojnog delegata saniteta Vrhovnog štaba NOV i POJ pri Crvenom krstu.

3) Organizaciju i kontrolu nad cjelokupnim radom grupnih dječijih domova i koncentrisanih dječijih naselja stavljam u dužnost načelniku Odjeljenja za zaštitu matera, djece i mladeži ovog Povjereništva, stručnom predstavniku Povjereništva za socijalnu politiku ASNOS-a i vojnom delegatu saniteta Vrhovnog štaba NOV i POJ pri Crvenom krstu. Cjelokupnu pedijatrijsku kontrolu nad radom dječjih ljekara, odnosno nad radom centara za zdravstvenu službu, ima vršiti upravnik Univerzitetske dječije klinike u Beogradu. Centralna uprava grupnih dječjih domova i koncentrisanih dječjih naselja ima se kao odgovorna formirati na terenu iz delegiranih stručnih organa Odjeljenja za zaštitu matera, djece i mladeži ovog Povjereništva NKOJ, Povjereništva za socijalnu politiku, narodno zdravlje i prosvjetu ASNO - Srbije, Vojne uprave za Banat, Bačku i Baranju, Izvršnog NOO za grad Beograd, Glavnog odbora Crvenog krsta i Univerzitetske dječje klinike.

4) Stručni predstavnik Povjereništva za socijalnu politiku ASNOS-a sa vojnim delegatom Saniteta Vrhovnog štaba NOV i POJ pri Crvenom krstu izvršiće u sporazumu sa stručnim predstavnicima ovoga Povjereništva izbor, mobilizaciju i raspoređivanje stručnog i dobrovoljnog osoblja za rad u grupnim dječjim domovima i koncentrisanim dječjim naseljima (pedijatara, vaspitača, sestara-nudilja, zaštitnih sestara, dobrovoljnih saradnika itd.).

5) Posebni grupni dječiji domovi urediće se za odojčad i djecu predškolskog doba, a posebni za djecu školskog doba od 7-14 godina starosti. Upravnici grupnih dječjih domova za odojčad i djecu predškolskog doba moraju biti dječji ljekari, a upravnici grupnih dječjih domova za djecu školskog doba moraju biti odabrani pedagozi ili istaknuti socijalni radnici na polju zaštite djece.

6. Nacrti pravilnika i stručnih uputstava za poslovanje grupnih dječjih domova i koncentrisanih dječjih naselja svih vrsta imaju se hitno izraditi od komisije stručnjaka i podnijeti mi na pregled i odobrenje (...).

7. Svako koncentrisano dječje naselje, smješteno i stručno odabrano, zdravo varoško ili zbijeno seosko naselje, neizostavno mora imati organizovane centre za:

a) socijalno-zdravstvenu službu sa dječjim dispanzerom (savjetovalištem i dječjom poliklinikom);

b) socijalno-zaštitnu službu (kolektivne kuhinje i trpezarije, intendanture, radionice za rublje i odjeću itd.);

c) pedagoško-kulturnu službu.

8) U grupne dječje domove i koncentrisana dječja naselja ne mogu se smještati djeca sa otvorenom tuberkulozom, kao ni djeca sa težim tjelesnim ili duševnim manama. Isto tako ni trahomatozna djeca.

9) Za bolesnu, a naročito za djecu ugroženu od tuberkuloze, imaju se u zajednici sa Povjereništvima NKOJ i ASNOS-a, organizovati posebne socijalno-zdravstvene ustanove i to: na Oplencu (u oplenačkom hotelu i napaštenom dvorcu), u Fruškoj Gori na Vencu i u Aranđelovcu (...)".[170]

3.1. Jaka podrška države

Kako se vidi Odluka je bila sveobuhvatna i pokazuje koliko se o svemu vodilo računa iako rat još nije bio ni završen u većem dijelu zemlje. Ona je služila kao okvir pri organizovanju i uređenju dječijih domova i u drugim oslobođenim krajevima, a i kasnije. Zato je ovdje i navodimo gotovo u cjelini. Naravno, u svim sredinama i u svim dječijim domovima nije bilo moguće ostvariti sve što Odluka predviđa, ali je bila okvir da se eventualne postojeće mogućnosti iskoriste. Na tim osnovama otvoreni su ili reorganizovani dječiji domovi na čitavom oslobođenom dijelu zemlje, a potom i na ostatku. U njima su, pored ostalih, smještena i brojna izbjeglička djeca i ratna siročad iz Bosne i

[170] Isto, str. 29.

Herceogovine. U isto vrijeme (8. 12. 1944.) KP i Oblasni NOO za Slavoniju donose odluku da sa svoje slobodne teritorije, gdje je bilo i mnogo bosanske djece, zbog bezbjednosti, evakuišu u Vojvodinu dječije domove iz Suhopolja, Lipika i Orahovice sa 512 djece. Evakuacija je išla preko Mađarske, sa mnogo poteškoća, ali uspješno. Djeca su u Vojvodini razmještena po dječijim domovima u Čoki, Senadu, Bačkom Petrovom Selu, Budisavi, Odžacima i drugim.[171]

U Deklaraciji Vlade Demokratske Federativne Jugoslavije od 7. marta 1945. godine ističe se: "... Vlada će posebnu pažnju posvetiti žrtvama rata: ratnoj siročadi..." i drugima. A već stvorenom mrežom dječijih domova po oslobođenim krajevima zemlje ona je to i praktično potvrdila. Dalje ostvarivanje te obaveze nastavila je i nakon konačnog oslobođenja cijele jugoslovenske teritorije otvaranjem brojnih prihvatilišta za djecu i dječijih domova za ratnu siročad širom zemlje. Trebalo je zbrinuti oko **trista hiljada djece** bez jednog ili oba roditelja,[172] o čemu govori Tabela 15:

Tabela 15:

Ratna siročad prema popisu 1946. godine

Narodna republika	Grupe djece prema starosti				
	do 6 g.	7-14 g.	preko 14	nepoznato	Ukupno
Srbija	255503	32398	7254	-	65155
Hrvatska	7277	17800	3366	3820	32263
Slovenija	7890	6044	2854	-	16788
Bosna i Hercegovina	39664	86194	26058	-	151916
Makedonija	6608	2389	694	7	5464
Crna Gora	3433	5133	1005	2095	11666
Jugoslavija	86141	149958	41231	5922	283252

[171] Milan Lipovac, OSNOVNO I SREDNJE ŠKOLSTVO SLAVONSKOG ZBJEGA U VOJVODINI, u zborniku radova DECA, RAT, REVOLUCIJA, str. 337.

[172] Na osnovu podataka iz Zbornika radova DECA, RAT, REVOLUCIJA, str. 671.

Bio je to krupan zadatak i napor nove vlasti, a ona je brigu o djeci, posebno ratnoj siročadi, unijela i u prvi Ustav kao svoju obavezu: "Država naročito štiti interese matere i djeteta osnivanjem... dječijih domova i obdaništa..." (član 24.), zatim: "Djeca palih boraca i žrtava rata pod naročitim su staranjem države" (član 35. Ustava).[173] To je detaljnije regulisano Zakonom o socijalnim ustanovama iz 1946. i Zakonom o starateljstvu iz 1947. godine. Pogotovo je to bio krupan i težak zadatak za Bosnu i Hercegovinu s obzirom na broj ratne siročadi (vidi u tabeli) i broj socijalno neobezbijeđene djece iz istog perioda, što pokazuje Tabela 16.

Tabela 16:

Socijalno neobezbijeđena djeca prema popisu iz 1946. godine[174]

Narodna republika	Grupe djece prema starosti				Ukupno
	do 6 g.	7-14 g.	preko 14	nepoznato	
Srbija	58176	75958	19629	-	153764
Hrvatska	7476	25592	4870	67	38005
Slovenija	2646	2027	957	-	5630
Bosna i Hercegovina	43131	65625	20768	-	129524
Makedonija	18919	21116	7564	-	47599
Crna Gora	3115	4513	809	-	8437
Jugoslavija	133463	194831	54597	67	382958

Otvaranje i opremanje dječijih domova za ratnu siročad bio je najpovoljniji način hitnog zbrinjavanja tako velikog broja nezbrinute i ugrožene djece. Finansijska i druga materijalna sredstva za to

[173] USTAV JUGOSLAVIJE, 13. januara 1946. godine, član 24. i 35.

[174] Na osnovu podataka iz zbornika radova DECA, RAT, REVOLUCIJA, str. 671.

obezbjeđivala je Bosna i Hercegovina i Jugoslavija. Iz arhivskih dokumenata se vidi "... da je na zajedničkoj konferenciji delegata svih federalnih jedinica u Beogradu određena u procentima pomoć... "Tako je za Bosnu i Hercegovinu određeno da se od cjelokupne pomoći 42 odsto dodijeli Federalnoj Bosni i Hercegovini![175] U veoma kratkom roku 1945. godine u Bosni i Hercegovini proradilo je 32 dječija doma sa oko 10.000 zbrinute djece, svaki kapaciteta 100-600 djece (Turbe 570, Kiseljak 350, Banja Luka u četiri doma 831, Reljevo 128, Ilijaš 109, Prijedor 249, Bos. Kostajnica 113, Lukavac 249 itd.), a do konca godine taj broj se povećao na 46 dječijih domova.

Pored nabrojanih, i u Sarajevu i Banjoj Luci otvarani su novi domovi, po tri u oba grada. Dječiji domovi otvoreni su i u Brčkom, Kasindolu, Bos. Kostajnici, Lukavcu, Livnu, Ljubuškom, Kotor Varoši, Trebinju, Mostaru, Visokom, Kreki, Turbetu, Kiseljaku, Ostrožcu, Bos. Gradiški, Bos. Dubici, Foči, Čajniču, Sanskom Mostu, Prijedoru, Ilijašu, Reljevu, Zenici, Žepču, Zoviku, Bihaću i drugim mjestima. Većina tih domova bili su na brizi i izdržavanju Ministarstva socijalne politike Vlade Bosne i Hercegovine i Jugoslavije. Manji broj dječijih domova i svi đački domovi u nadležnosti Ministarstva prosvjete. Oni dječiji domovi koji su organizovani na osnovu zdravstvenih potreba djece bili su u nadležnosti Ministarstva zdravlja BiH i Jugoslavije. Odlukom Vlade NR BiH 17. 2. 1947. godine, aktom broj 373/47 od 20. 2. 1947. određeno je da svi dječiji domovi za ratnu siročad komisijski pređu u nadležnost Ministarstva prosvjete BiH. Taj posao započeo je 24. 2. a završen 5. 4. 1947. godine.[176] Kasnije, počev od 1949. godine a u cilju kvalitetnijeg zbrinjavanja djece ponovo će

---

[175] ARHIV BIH, Ministarstvo socijalne politike, K..1, (opšta akta), dok. 791/45., Dopis Ministarstva socijalne politike BiH Ministarstvu socijalne politike, Opštem odjeljenju, Beograd, broj 791/45 od 15. 6. 1945., kojim se traže sredstva za prehranu djece u dječijim domovima.

[176] Komisija za preuzimanje državnih dječijih domova u BiH, Izvještaj o stanju državnih dječijih domova u BiH od 12. 4. 1947., Arhiv BiH, dok. 66/47.

većina dječijih domova preći u nadležnost Ministarstva za socijalno staranje, o čemu će više biti govora u posebnoj studiji **"Dječiji domovi za ratnu siročad u BiH 1945.-1959. godine"**.

Snažnu podršku otvaranju dječijih domova za ratnu siročad stalno je davao i predsjednik Tito, a njegova poruka i naredba na mitingu u Novom Sadu početkom 1946. godine glasila je: "Mi odrasli možemo biti i gladni, i bosi, i u ritama, ali djeci u dječijim domovima ne smije faliti ništa, zapamtite to!". I zaista, on je to godinama nadzirao i opominjao.

U principu otvarano je četiri tipa dječijih domova:

a) dječija prihvatilišta,
b) dječiji domovi sa vlastitom školom,
c) dječiji domovi bez vlastite škole i
d) dječiji domovi za tzv. besprizornu djecu.

U dječijim prihvatilištima prikupljena djeca ostajala su po nekoliko dana do nekoliko sedmica, za koje vrijeme bi se izvršila stručna trijaža djece po uzrastu, polu, školskom usmjerenju, zdravstvenom stanju, a zatim upućivana u odgovarajući dječiji dom. Pri tome su često pravljene greške, a najbolnija bila je razdvajanje braće i sestara i upućivanje u različite domove, što je u duši mnoge djece ostavljalo trajne negativne posljedice.

U domovima sa vlastitom osnovnom školom djeca su po domskom kućnom redu i rasporedu pohađala nastavu koju su održavali domski učitelji. Ovo su bile ustanove izrazito zatvorenog tipa (Cavtat, Ilijaš, Žepče, Čajniče, Koran...), jer je komuniciranje djece sa vanjskim okruženjem bilo minimalno.

Ogromna većina dječijih domova koristila je mjesnu osnovnu školu i njen nastavni kadar tako što su domska djeca grupno odlazila na nastavu prema rasporedu i kućnom redu škole, miješala se i družila sa ostalom djecom, izvršavajući školske obaveze. Istovremeno, nastavnički kadar škole i vaspitački kadar dječijeg doma svestrano su sarađivali u mnogim sredinama, od čega su djeca imala najveću korist.

Za djecu sklonu raznim delikvencijama otvarani su posebni dječiji domovi zatvorenog tipa, u koje su iz ostalih domova dovođena djeca

koja su bila "nepopravljiva" u njihovim sredinama. U tom domu bi boravili neko vrijeme, pohađali školu u krugu doma, pa nakon posebnog pedagoško-psihološkog tretmana i pokazanih pozitivnih rezultata, ponovo vraćani u svoj ili drugi dječiji dom. Boravak u ovoj vrsti dječijeg doma davao je u najvećem broju slučajeva pozitivne rezultate.

Dakle, na sve se mislilo a odgovorni ljudi dobrih namjera tražili su najpovoljnija rješenja i mijenjali ih čim bi utvrdili da nisu najbolja.

3.2. Kako se počinjalo?

Kao ilustrativan primjer ažurnosti i pojednostavljene procedure otvaranja dječijih domova navodimo Žepče. Slično je bilo i u svim drugim sredinama u to vrijeme. Cilj je bio da se ugrožena djeca što je moguće prije spase od daljeg stradanja, ne čekajući da se steknu svi optimalni uslovi za određeni način zbrinjavanja. Deviza je bila: "Bolje danas bilo kakav smještaj nego sutra idealan". Tako su mislili tadašnji dobronamjerni ljudi.

Oslobođenje je 15. aprila 1945. godine u Žepču i okolici dočekalo stotinjak ratne siročadi i izbjegličke djece koju je trebalo zbrinjavati. Već koncem avgusta započele su pripreme za otvaranje dječijeg doma u koji bi se smjestila sva ta djeca, razasuta po domaćinstvima Žepča, Zavidovića, Novog Šehera i ostalih naselja. Nova vlast je preko aktivista Narodnog fronta izvršila popis djece na području žepačkog sreza i sredinom septembra uputila zahtjev Ministarstvu socijalne politike Bosne i Hercegovine za pomoć i saglasnost. Načelna saglasnost je dobijena. Zahtjev je ponovila 13. oktobra obavještavajući Ministarstvo da su zgrada, prostorije i okoliš uređeni i izvršene sve ostale pripreme. U tom dopisu, pod brojem 5870/45., Sreski narodni odbor u Žepču piše:

"Kako je ranije javljeno Ministarstvu, u Žepču su preduzete sve mjere za osnivanje Dječijeg doma, što je djelimično već učinjeno i radnje privedene kraju, tako da se odmah može pristupiti smještaju djece u Dom, jer je zgrada uređena.

Pošto ovaj Sreski narodni odbor ne raspolaže sa najnužnijim predmetima potrebnim za Dom i za djecu, to se od strane ovog odbora upućuju drugovi: Branko Sinan, Hadžimejlić Sulhija i Kozličić Murat s molbom da istima izdate sve što je potrebno za djecu, kao odjeću, obuću, posteljinu i ostali potrebni inventar i po mogućnosti odmah doznačite kredit ili životne namirnice za ishranu djece koja će biti smještena u Dom...

Prilikom popisa djece u srezu žepačkom ustanovljeno je da ima ratne siročadi i druge nezbrinute siročadi bez roditelja preko 100, a od toga se javilo dragovoljno da će stupiti u Dom 55 djece. Među ovim i u ovima koji su se dobrovoljno javili, koliko ima ratne siročadi naknadno će se izvjestiti Ministarstvo, jer se to ne može tačno znati, dok se djeca ne smjeste u Dom.

Dalje se moli Ministarstvo da bi se po mogućnosti dodijelilo najmanje 2-3 krave za Dječiji dom, za koje je pripravljena i štala, a za nabavku stočne hrane da se odredi potreban kredit kako bi se odmah pristupilo nabavci stočne hrane.

Osoblje za dom može se postaviti iz samog mjesta, izuzev vaspitača, kojeg ćemo naknadno predložiti...".[177]

Zanimljivo je istaknuti da je Ministarstvo bilo veoma ažurno. Takoreći istoga dana kada su se sa navedenim dopisom pojavili predstavnici Sreza žepačkog, sve je bilo riješeno! Najprije je šef odsjeka Odjeljenja za zaštitu majki, djece i mladeži napisao referat za načelnika Odjeljenja, zatim je ovaj jednom složenom rečenicom o tome odlučio i naredio računovodstvu da se doznači 50.000 dinara na ime priprema i otvaranja dječijeg doma u Žepču. Istoga dana (15. oktobra), po ovlaštenju ministra, šef Ekonomskog odsjeka naređuje Krojačkoj radionici Ministarstva socijalne politike da za Dječiji dom u Žepču izda 100 gaćica i 100 košuljica dječijih, a zatim naređuje Centralnoj upravi dječijih domova Sarajevo da izda 60 pari dječijih čarapa, i Magacinu Ministarstva da izda 23 vrste predmeta (po više

[177] Arhiv BiH, Ministarstvo socijalne politike, dok. 7694/45., Sreski narodni odbor Žepče, Zahtjev za otvaranje dječijeg doma.

primjeraka) za kuhinju Doma, od tanjira do sapuna. Istovremeno se naređuje da se žepačkom Domu uputi 100 metara platna za dušeke, 50 čebadi, 50 pari dječijih cipela, 50 jastuka i 30 kalema konca.

O svemu tome postoji kompletna dokumentacija. Ona zorno pokazuje koliko su ljudi na svim nivoima vlasti, od vrha države do mjesne zajednice, imali volju i dobre namjere kada su ugrožena djeca u pitanju. A to je ona ista politička volja začeta tzv. "fočanskim propisima" NOP-a još u proljeće 1942. godine koja je intenzivno trajala sve do 1960. godine.

Time su pripreme za otvaranje Dječijeg doma u Žepču dobile podlogu u novcu, inventaru i najnužnijem potrošnom materijalu.

Pripreme za otvaranje Doma tekle su dalje popunjavanjem prostorija neophodnim namještajem i opremom. Nabavljena je šivaća mašina za buduću krojačku radionu, šporet, stalaža i krpe za kuhinju, metle, kante, dosta slame za dušeke, jedan stari kancelarijski sto, par stolica, prikupljeno nešto školskog pribora, čitanki, knjiga... Ovo opremanje išlo je uglavnom preko aktivista Narodnog fronta, AFŽ-a i rukovodilaca Sreza. Interesovanje predsjednika i sekretara Sreza za ovu akciju bilo je očigledno, jer su gotovo svakodnevno obilazili objekte i nadgledali pripreme.

Početkom novembra 1945. godine[178] stigle su i prve vaspitačice Doma, mada djece još nije bilo. To su bile Hajra Eminagić i Kristina - Seka Bubaš. Ova druga upućena je da u Domu bude bolničarka, higijeničar. O njihovom dolasku i početku sjeća se **Hajra Eminagić**:

"Poslije oslobođenja Sarajeva, mislim u maju ili junu, organizovan je kurs za vaspitače na koji sam se i ja prijavila. Po završetku kursa upućeni smo u Kasindo kod Sarajeva da prihvatimo djecu - ratnu siročad. Tu smo ostali par mjeseci dok se djeca (a i poneki vaspitači) ne oporave. Dom u Kasindolu se rasformirao i djeca su upućena u krajeve odakle su, s tim što će se uključiti u najbliži dječiji dom. Vaspitači su prijavljeni Ministarstvu za socijalnu politiku za dalji

[178] Arhiv BiH, Ministarstvo socijalne politike, K. 5, dok. 1649/45.

raspored. Dobila sam dekret da se javim u okrug Doboj, koji nas raspoređuje u Žepče...

... Svakodnevno smo odlazile u zgradu Sreza i tamo dobijale zadatke oko organizovanja i daljeg rada na pripremama otvaranja Doma, od spavaonica do kuhinje i ambulante. Među zadacima bili su i oni o obilascima sela i familija u kojima su se privremeno nalazila nezbrinuta djeca - naši budući domci. U te posjete išli smo ekipno: uz nas dvije ekipu su činila još 1-3 omladinca i 1-2 naoružana pratioca iz Službe bezbjednosti, jer je još uvijek bilo odmetnika po šumi. Dom je vrlo brzo bio otvoren. Sve je bilo dosta skromno, sobe velike ali bez kreveta i posteljine. U sobama je prostrta slama i po njoj vojnička ćebad, a kao pokrivač takođe ćebad. Odmah je i kuhinja počela sa radom, a kuharica je bila izvjesna Zlata, divna žena i radnica. Za ekonoma je došao Smail Topčagić, a za domaćicu Munevera Čičeklić...

Pune entuzijazma, Kristina i ja smo se prilično brinule za djecu, među kojima je bilo i sasvim sitne dječice. Dežurale smo noću naizmjenično po dva sata kako bi održavali vatru u peći i pokrili neko otkriveno dijete. Zato smo spavale u odjeći, čak i u cipelama!...", kazuje prva vaspitačica Doma, ne krijući ponos zbog toga.

I **Fadila Džananović** sjeća se tih davnih dana:

"Bila sam službenik Sreza, u Odjelu za starateljstvo. Na Srezu su odbornici popisivali djecu bez roditelja i mi smo onda išli po njih. Imali smo i teškoća, na primjer jedna tetka 10-godišnje djevojčice u selu Magulici dijete nije dala govoreći da mi djecu šaljemo u Rusiju, pa smo morali objašnjavati i ubjeđivati je. Skupila bih po 5-6 djece i odvela ih u Prihvatilište u Sarajevo. Neki su djecu vodili i direktno u Dječiji dom u Žepče, ali bilo je bolje prvo u Prihvatilište radi razvrstavanja po uzrastu i zdravlju, pa tek onda u određeni dom. Bilo je i imućnih staratelja, rodbine, koji su mogli izdržavati ratno siroče, ali naređenje je bilo da se sva djeca uzmu u dječiji dom. Sve je bilo dobro organizovano, u Srezu i na Željeznici. Na tim poslovima radila je i Nevenka Mađarac. Iz Gostovića sam jednom dovela 9 djece, pitala ih šta žele izučavati, jedan reče za šnajdera jer je najviše čeznuo za